

JEZIK I
KNJIŽEVNOST

Jezik – ulazak hrvatskog subjekta u povijest

U vrijeme ilirizma, potaknuti različitim, pa i arheomitoškim i paleopovijesnim referencijama (naziv Ilir) „izumljen“ je jezik koji je trebao zamijeniti ranije jezike, kajkavski, čakavski, ikavski štokavski, i u početku je bio na tom tragu (o čemu svjedoči nezadovoljstvo Gaja, Babukića, A. Mažuranića nakon Bečkog dogovora 1850.), jer je imao kao podlogu više društvenu „pučku“ i književnu orijentaciju, a ne toliko „narodnu“, da, posebice grafijom, bude jezik koji se konstituira pismom i tako preslika matricu ranijih instituta jezika (latinskog). Naime, „ilirski“ tip jezika nije bio utemeljen na nekom konkretnom govoru, jer su njegovi akteri u stanovitom smislu koristili i štokavsku književnu baštinu i poznavanje štokavskih idioma, a niti je prvih desetak godina koristio novoštokavsku akcentuaciju. Dok se jat bilježio grafemom *ě* iz očito integracijskih razloga, a stari deklinacijski oblici čuvali se, kao književni, do kraja stoljeća, u pravopisu se kolebalo između morfonološkoga i fonološkoga načela. Razvidno je, dakle, da je „ilirski“ jezik nastojao na harmoniziranju novoštokavskih hrvatskih narječja i starijih štokavskih idioma, s književnojezičnom preferencijom dubrovačkih baroknih pjesnika (Gundulića posebno). Sve to ukazuje na činjenicu da je ilircima bila primarnija *pisana* od govorne baštine (usp. Lisac, 2009: 279-283), pa se opet vraćamo na činjenicu konstituiranja jezika pismom.

Ali je došla nesretna 1850. i Bečki dogovor, odnosno Vuk, i izokrenuo naglavce situaciju, poznatom normom „piši kako govoriš“, a to „govoriš“ bilo je, kako se Starčević sprdao, govedarskoga podrijetla, što je on doista i bio, to jest narodnoga, ruralnoga, a ne pučkoga. Na taj je način „narodni“ jezik „pojeo“ materinji u dvostrukom smislu: prvo, izmaknuo mu je latinsku matricu primarnosti pisma, drugo, odstranio je uporabu kajkavskog i čakavskog kao jedinoga vjerodostojnoga jezika, pa i naroda kojim je trebalo konstruirati naciju, koja je već davno bila *in statu*

nascendi, i nije trebala biti „izmišljena“ (Anderson) naknadno jer je postojala, a proces jezična oblikovanja jedan je od najboljih argumenata za to. Kako to, dakle, stoji s jezikom u ovom vremenu?

Pred/povijest

Ovdje ćemo morati malo dublje i malo opširnije ući u pred/povijest kako bi se razaznao kontinuitet razvitka i shvatila normalna konzekvencija povijesne logike nastajanja i usavršavanja pisma (grafije), brušenje „fonetizacije“ glasa, govora, te nastajanje hrvatskog naroda „kako se ono očituje u pismenosti i knjigama“ (Katičić, 2007: 658.) –dok bi historiografija ponudila jamačno modificiraniju sliku – a sukladno tome i (dovršenje) konstituiranja nacije, što će se dovršiti u 19. stoljeću, inače stoljeću stvaranja nacija (talijanske, njemačke). U tom ćemo smislu valjati korigirati, i to povijesnim, jezičnim, književnim i kulturnim argumentima, Andersonovu tezu o „izmišljanju“ nacija. Hrvatski narod, respektive hrvatska nacija, nije izmišljen, nego se dugim povijesnim sazrijevanjem samooblikovao, što ćemo već „samo“ tumačenjem jezika kušati i pokazati. A njegov državno-pravni okvir, legitimacija i stanje, samo je „druga strana“ istog problema samooblikovanja, i ona je, kao što je pokazala historiografija, imala svoj razvojni proces. No, i toj sferi je jezik, kao što slijedi, potvrda i tih nastojanja, procesa i stanja.

Prema znanstvenoj i stručnoj literaturi, u najkraćim ćemo crtama, ali zato ilustrativnim, iznijeti glavne povijesne jezične, a time i književne, sukladno tome i društvene, silnice koje su oblikovale „status jezika“ i „status bića“, koji se s punim pravom može nazivati *hrvatskim*, jer ga je u svojemu društveno-povijesnom, etničko-narodno-nacionalnom, u svojemu zbiljsko-ontološkom samooblikovanju koristio hrvatski narod, od svojih ranijih „izvedenica“ (romanski, avarski, gotski, slavski i ini), preko Marulićeve i Zoranićeve svijesti da pišu *hrvatskim* jezikom, do konačne normativizacije i kodifikacije u 19. stoljeću. To je važno i zbog logike periodizacijske sljednosti – ranosrednjovjekovlje, razvijeni (romanika) i kasni srednji vijek (gotika), predrenesansa, humanizam, prava renesansa, reformacija i katolička obnova (barok), prosvjetiteljstvo, (nacionalni) romantizam koji je dovršio konstituiranje nacije, započeto znatno ranije, ali zacijelo argumentirano humanizmom, realizam kao „znanstveno“ razdoblje, te moderna kao osvještjenje modernističke paradigme.

Prije *Bašćanske ploče* i prije *lingua vernacula*, prostor na kojemu se odvijala povijest hrvatske kulture do kraha

antičkoga svijeta ležao je unutar limesa Rimskog Carstva raspodijeljen na Panoniju i Dalmaciju, koje su kao provincije figurirale kao vojne, a potom, nakon trajnijega zaposjedanja, i upravne jedinice. Već se iz te činjenice, dakle, nadaju jeziku određene funkcionalizacije („specijalizacije“) koje će on, kako će pokazati i sačuvani dokumenti, doista i vršiti, poglavito kad je riječ, u širem smislu, o u/pravnomu segmentu. Utvrditi je činjenicu sudara i suživota dviju narodnih grupacija, rimske i domorodačke. Rimski „dio“ nosio je sa sobom i upravne i zemljoradne propise, a domorodačko je stanovništvo, priklanjajući se kolonizatorima, stjecalo status poluprivilegiranih općina (Liburni u Dalmaciji), koje su se okrupnjavale u municipiji i tako postajale samoupravne općine rimskih građana, dok je „vanjski“, domorodački dio ipak sačuvao status autonomne zajednice „stranaca“. To je društveni teren na kojemu je nicala književna kultura i razvijao se jezik. A ona je, s jedne strane, bila helenska, a s druge strane rimska, o čemu postoje posredna svjedočanstva, jer (domorodačke) pismenosti još nije bilo.

Taj proces kulturacije (prostora formirajuće hrvatske supstancije) nazivat ćemo terminom kulturno polje (podrazumijevajući da je ono hrvatsko), i utvrditi da riječ o izrazitoj *romanizaciji* kulturnoga polja i to *latinskim* jezikom. Kasnije će se i dokumentirano potvrditi da je, uz tropismenost, i trojezičnost temeljna značajka (književnosti) hrvatskoga srednjovjekovlja (Hercigonja, 1994.). Ulomci (natpisi) grčke književnosti s istočne jadranske obale (Vis, Hvar, Salona) tematiziraju odnos prema *thánatosu* i *erosu*, jednako helenskim kao i kršćanskim idejnim implikacijama, i tako „nam poetiziraju antiku“ (Katičić, 1994: 9). Kako je domorodačka usmena književnost potirana, a u trećem stoljeću su svi slobodni stanovnici Carstva dobili rimsko građansko pravo, supstancija kulturnog polja je pravno, jezično i kulturno formatirana i formalizirana. Upravno riječ je o Iliriku (Dalmacija, Panonija, Savska Panonija i Srijemska Panonija), a upravo će on, uz Istru, postati prostor hrvatskoga razvitka. Ovomu valja dodati i element širenja kršćanstva, odnosno Crkvu kao instituciju, što će naročito u vrijeme Dioklecijanovih progona, kultom mučenika (Duje, Stošija), i institucionalno ojačati kršćanstvo i biti generatorom posebne književne vrste – legende i dakako bogoslovne priče (djelatnost salonitanskog biskupa Hezihija). Istom vremenu pripada i književni rad sv. Jeronima, „zaštitnika hrvatske književnosti“.

Nakon razdoblja gotske vladavine i pobjede cara Justinijana nad Gotima (555. godine) pismenost kasnog antičkog razdoblja ograničena je na Salonu, a i ona pokazuje

„drastičan pad gramatičke i književne naobrazbe“ (Katičić, 1994: 15), što je već najava srednjeg vijeka. Međutim, u području provincija Ilirika, i prije negoli se nominirala supstancija koja će se pojaviti pod *hrvatskim* imenom, postavljeno je ono kulturno polje na kojemu će rasti i sazrijevati hrvatski narod – *interkulturalnost, multikonfesionalnost i višejezičnost*. Upravo tada, koncem 6. i početkom 7. stoljeća dolaze Slaveni, s drugim nomadima (Avarima), na rubove Rimskog Carstva, nastanjuju se tu, jer je obrana Carstva oslabjela, zemljorade i žive po svojim navadama i zakonima. I tako se u 7. stoljeću uspostavljaju tzv. sklavinije, dok je kontinuitet rimskog života u pojedinim gradovima dalmatinske obale, otocima i Istri, uzdignutima na rang teme. Kako se to razdoblje, i dva sljedeća stoljeća (7. i 8.), obično imenuju „tamnima“ (Hercigonja, 1994., Katičić, 1994., 2007.), uglavnom je vrijeme kulture bez pismenosti, ali se obrisi naziru posredno, iz bizantske historiografije. U tim su se stoljećima na području rimske Dalmacije, sada jedne od sklavinija, profilirale slavenske gentilne vladavine, već pod *hrvatskim* imenom (terminom sarmatskog podrijetla). Kako su te samoupravne gradske općine više brige posvećivale preživljavanju, pa dakle i bile primorane surađivati s najbližim (sklavinskim) zaleđem, aktivnost na kulturnom polju pala je u drugi plan.

Dakle, stanje je sljedeće: carska Dalmacija sa svojom poljoprivrednom infrastrukturom, svojim romanskim jezicima (dalmatski i istriotski), s pismenošću na latinskom, koja je toliko propala da joj se nalaze tek neznatni tragovi, i s druge strane, Sklavinije u kojima je jezik bio slavenski, s usmenom predajom. Zbog dodira i suživota, ženidba i doseljavanja, slavenski je jezik sve više prodirao u romanski areal tako da se u 9. stoljeću može govoriti već o etničkoj simbiozi, a u 11. stoljeću jasni su tragovi dvojezičnosti. Pa ipak, i to malo tragova (primjerice *Evangeliarum Spalatense*) svjedoče doduše o kontinuitetu latinske pismenosti, ali i padu kvalitete u odnosu na raniju antiku. Tragovi pak usmene predaje, o upadu Avara i Slavena, legenda o podrijetlu naroda (*origo gentis*) i transformacija u kneževinu, priču o zakletvi nakon pokrštenja Hrvata, zabilježio je Konstantin Porfirogenet (*De administrando imperio*). Važno je naglasiti da se u tome (usmenoj predaji) razaznaje činjenica usmene književnosti koja je već baratala legendnom vrstom, pa bi to prema stručnoj literaturi bili „fragmenti praslavenske sakralne poezije mitološkog sadržaja“ (Katičić, 1994: 43). Daljnje su konzekvencije koje se mogu izlučiti – praslavensko zakonodavstvo, odnosno ustavopravna terminologija. Dakle, nacionalno (etničko) i interkulturalno međupožimanje carske Dalmacije i Sklavinije,

tijekom dva „tamna“ stoljeća ne samo da je fermentiralo nego je već i konstituiralo, bar u svojoj početnoj, ali već „stalnoj“ supstanciji, etnos (naciju), društvene institucije (pravni poredak, crkvene i vjerske norme), pismenost, jezik, dakle kulturu, čime je *hrvatska* supstancija mogla ući u povijest. A i ostvareno je to metodom i stilom tipično slavenskom – usmenim, pa kasniji razvitak, rječnički, semantički, stilski, postaje jasnijim. Zato tekstna predaja ranog srednjovjekovlja postaje kapitalna, ne samo za dektiranje kulturnoga polja nego i za signiranje elemenata tvorbe (matrice), a ne izmišljanja, hrvatskoga društva i nacije. To je biće na sasvim određen način *simbiozno* biće dviju „suprotnosti“, dvaju polova – *mediteranizma* i *slavenizma*, i to je ostalo do danas.

Dalje za nas svjedoči povijest. Ona je začeta pobjedom Karla Velikog i mirom u Achenu (812.) kada je od hrvatskih sklavinija nastala kneževina karolinškog tipa i do kraja sprovedeno pokrštanje Hrvata. Franačku misiju u Hrvata u 9. stoljeću posvjedočuju kako sakralno graditeljstvo i predmeti umjetničkog obrta, tako i kult franačko-akvilejskih svetaca. Tako je država postala kršćanska, a knez jedan od kršćanskih vladara u Europi, i proces što ga je papa Ivan X., upućujući pismo hrvatskom kralju Tomislavu, naznačio kao *litterarum studia* – što znači upoznavanje s latinskim jezikom i grafijom – mogao je otpočeti. Riječ je jamačno o latinskoj pismenosti. Propulzivnije je to počelo osnivanjem benediktinskih samostana, najprije u Rižnicama tik do samoga kneževa (Trpimirova, koji se prvi put spominje kao *dux Chroatorum*) dvora na Klisu, potom u Ninu. Ta su, dakle, dva središta postala rasadnikom pismenosti i književne naobrazbe u onodobnoj hrvatskoj zemlji. Iako je ta latinština, što potvrđuju kneževski natpisi iz 9. stoljeća, loša, ona koliko potvrđuje tragove usmenoga slavenskoga *pravnog* postupka, toliko dokazuje *pravila* dvora s obzirom na kulturnu i jezičnu orijentaciju. S jedne je strane riječ o jezično-pravnoj legitimaciji, a s druge, pak, strane o društveno-dvorskoj ritualnoj retorici. S druge strane, iako još u početnim koracima, latinski jezik i pismenost širili su se i izvan užega kneževa dvora i kruga, pa se s punim pravom može reći da je „latinski materinski jezik hrvatske književnosti“ (Katičić, 1994: 52), što će imati dalekosežne posljedice za jezik, pismo, stil i vrste, pače i na arhitekturu (početak predromanike) kao i uopću orijentaciju prema određenom, zapadnom, kulturnom krajoliku. Branimirova se Hrvatska na taj način uvrstila u kartu zemalja latinske Europe i njene pismenosti kao postupna izlaska iz „nepovijesne“ usmene u povijesnu „pisanu“ tradiciju.

Međutim, franački su se misionari, provodeći kristijanizaciju, zapravo kršćansku obnovu, u vjerskoj pouci morali služiti i slavenskim jezikom, ne samo s obzirom na pučanstvu razumljiv jezik, nego je to bio crkveni zakon karolinškog carstva, pa je pretpostaviti da je za vjersko zbrinjavanje puka sačinjena knjižica pisana na slavenskom jeziku, ali latinskim pismom. Kako je mirom u Achenu Bizant ponovno pojačao duhovni utjecaj nad svojim dijelom Dalmacije, 805. zadarski biskup Donat je u Carigradu dobio tijelo sv. Stošije, donio ga u Zadar i na sarkofagu dao uklesati latinski natpis – to se drži najstarijim točno datiranim spomenikom latinske pismenosti u bizantskoj Dalmaciji. To paradoksalno dokazuje da pojačani bizantski utjecaj nije ostavio značajnijega traga u književnoj povijesti dalmatinskih gradova, i da se još ne može govoriti o jedinstvenom kulturnom prostoru zemlje Hrvata i carske Dalmacije. To će se dogoditi u 10. stoljeću sinodama dalmatinske crkve u Splitu (925. i 928. godine) kad se ona vratila pod jurisdikciju Rimske crkve, te su pokušaji Nina da tada zadrži biskupsko središte propali.

No, na taj je način stvoreno dalmatinsko-hrvatsko crkveno, što znači *kulturno jedinstveno* područje, pri čemu su glagoljici ipak ostavljena vrata otvorena, pa će buduća književna kretanja odrediti ta dvojezičnost. I dalje su žarišta bile stare i novoosnovane benediktinske opatije, a latinski jezik, pa dakle i književnost (iz 10. stoljeća oni su isključivo latinski) ponovno su ispravniji, njegovaniji i književno oblikovaniji. Latinski se ne koristi samo u crkvenim poslovima, nego on postaje i jezikom svjetovnih dostojanstvenika, nadgrobni natpisa, darovnica. Sve to potvrđuje da je hrvatski kulturni krajolik počeo umjetnički rasti, da je postao estetički opskrbljeniji, i da je u svojoj materijalnoj podlozi postao bogatiji (usp. Hercigonja, 1994: 18), da je dakle vodio brigu o traženju pisma, a kulturu počeo strukturirati hijerarhijski vrijednosno u skladu s matricom i njenim „modusima“ (ritmička organizacija, stil, metafora, rano prepoznata simbolička funkcija), koju je simbiozno tu usvojio (primjerice natpis s nadgrobne ploče kraljice Jelene).

Jedanaesto stoljeće već potvrđuje činjenicu tropismenosti (latinske, glagoljske, hrvatsko-ćirilične) i trojezičnosti (latinske, hrvatske, crkvenoslavenske) kulture hrvatskog srednjovjekovlja, da bi se u 12. stoljeću hrvatska kultura već „uobličila kao samosvojni entitet“ (Hercigonja, 1994: 49) u čijem je konstitutivnom temelju ta trovrsnost. Ako su prethodna stoljeća ostavila, kako smo vidjeli, fragmente, 11. stoljeće već nudi knjige ili bar dijelove knjiga, iz Dalmacije, pisane benediktinskim pismom (beneventana). To

su knjige crkvene namjene (pontifikali, biskupski obrednici, liturgijski kodeksi, u Šibeniku, Splitu, Zadru) koje jamačno svjedoče o utjecaju karolinške (duhovne) književnosti, već visokom stupnju *ars libraria*, pa se tako sačuvani listovi, koje je napisao đakon Majon za potrebe splitskog nadbiskupa Pavla (1015.–1030.), drže pouzdanom datacijom početka „povijesti književnog umijeća u hrvatskom kulturnom prostoru“ (Katičić, 1994: 79). Ta se djelatnost prostirala i u kopnenim prostorima osnivanjem benediktinskih samostana, čime su se polagali temelji srednjovjekovnom razvitku pismenosti i uopće književne naobrazbe, koja je u 12. stoljeću isprofilirala posebnu književnu vrstu, *laude*, ono što se kasnije nazivalo prigodnim pjesništvom, koje su se pjevale i na hrvatskom jeziku (1177. prilikom dolaska pape Aleksandra III. u Zadar).

Svi ti sačuvani zapisi (uz ine, Vekenegin evanđelistar, Osorski exultet) ukazuju na nekoliko važnih kulturno-književnih i jezičnih činjenica: uzletu latinskog pjesništva, čiji je jezik savršeniji od ranijih razdoblja, što upućuje na veću i bolju školovanost, odnjegovano antičko naslijeđe, verzifikacijsko umijeće, filozofiju života srednjovjekovnog doživljaja svijeta i položaja čovjeka u njemu, a doznaje se i prvi po imenu poznat pjesnik u hrvatskoj književnosti (usp. Katičić, 2007: 541-544) – Dobro (Dobre) na posvetnom natpisu prokonzula Grgura u Zadru (sredina 11. st.), uz čije pisanje imena se već nazire napor za traženje pisma, dakle, kulturne matrice koja bi bila utemeljena u pismu, a ne glasu, što valja imati na umu.

Međutim, 11. stoljeće potvrđuje i zamah glagoljaške književnosti trima spomenicima – Valunskom pločom, Plominskim natpisom, i jamačno najpoznatijom, *Bašćanskom pločom*, koji s jedne strane potvrđuju crkvenoslavensku školovanost i s tim u vezi umjetničko oblikovanje teksta, a s druge strane pak utjecaj pučkoga hrvatskog jezika. Prema Hercigonji (1994: 29-32), ona implicira nekoliko činjenica: prvi je cjelovit sačuvan spomenik *narodnog* jezika, svjedočeći na taj način o postojanju *lingua vernacula* uz latinski i crkvenoslavenski; ona ima značaj pravnog dokumenta i dokumenta Zvonimirove vlasti (legislative), četverodijelno joj je organiziran diskurs, dakle neka vrsta „literarizacije“ s umjetničkim ambicijama, i kulturna je činjenica odnosa vladara prema glagoljaštvu. Uz to mogli bismo pridodati da pismo (tisak) kao ponajprije pravni jezik (darovnice), legalizacijom „posjedovne činjenice“, legitimira proizvodnju vlasti, pa bismo takvu, specifičnu, vrst jezika mogli nazvati „naredbodavnim jezikom“ hrvatskih vladara, u čemu se egzemplarno očituje njegova moć – normativna i zakonodavna moć jezika, koja će se potvrditi

i u dokumentima sudske prakse, odnosno javna i privatnopravna „diplomatična građa“ od vremena Trpimirova nadalje. S tim u vezi nije nevažno napomenuti da je vrlo rano počela praksa falsificiranja isprava (primjerice *Rapska isprava* iz godine 1071.), što implicira i legislativne i povijesne posljedice, kao jamačno i mentalno obilježje, što će uostalom i kasnija stoljeća potvrditi.

Sve je to dokazom etničke i kulturne simbioze (latinske i slavenske) u stvaranju onoga tipa kulture koji smo nazvali „*simbioznim*“, i koji će postojati, u različitim modifikacijama dakako, do naših dana; procesa kultiviranja pisane riječi; materijalnog statusa različitih segmenata društvene organizacije (od pojedinca do grupacija, primjerice *ius piscacionis*, pravo ribarenja u Telešćici na Dugom otoku 995. godine), i uopće kulturno konstituiranje duhovnosti i svjetovnosti, legislative i epistemologije.

Na pragu zreloga srednjeg vijeka, navlastito osnutkom zagrebačke biskupije (1094.), postupno će se središte premještati u Zagreb, te uočiti, uz rimski i francuski, i ugarski utjecaj. A tu će liturgijskim igrama i početi povijest scenske umjetnosti na hrvatskom kulturnom prostoru. To je vrijeme konstituiranja „glagoljskog ustava“ (Hercigonja, 1994: 51), što znači kaligrafičnog ujednačivanja pisma koje je u europskom srednjovjekovlju bilo iznimno, rezultat čega je i najljepši rukopis glagoljaške književnosti (*Misal kneza Novaka*, 1368.), prve hrvatske pjesničke zbirke (*Code slave*, 1380.), ali i prodora glagoljice u europski prostor (češki). Vrijeme je to pojačana zanimanja za fabularnoprozne, neliturgijske tekstove (legende, apokrifne, viđenja), dakle svjetovne književnosti (*Rumanac trojski*, 1300.) kao i prirodoznanstvene ideje. Sve više u jezik ulazi čista čakavština, dakle *lingua vernacula*, i to ponajprije u sferi pravnoga života, koja je prema Jagiću imala i jezičnoizražajnu, estetičku vrijednost (Jagić, 1867; primjerice *Vinodolski zakonik*, 1288.), pa bi se prema pripovjedačkoj frazi mogla nazivati narativnim tipom sa strukturom pripovjedačke logike. Dvanaesto stoljeće podarit će i prve učene historiografije u Dalmaciji (*Liber pontificalis*) kao svijesti o važnosti discipline domovinske povijesti.

Od tog stoljeća poznata je institucija *notarijata*, što je podrazumijevalo uspon i njegovanje latinske pismenosti, a osoba pak koja svijetli na znanstvenom polju jamačno je Herman Dalmatinac, prvi prevoditelj *Kur'ana* na Zapadu, autor obrade Ptolomejeve *Planisphaeriuma*, autor djela o pet Aristotelovih kategorija (*De essentiis*, 1143.). I historiografija dolazi na svoje (*Ljetopis popa Dukljanina*, polovica 12. st., *Historia Salonitana* arhidakona Tome), publicističko-memoarski tekstovi (*Opsidio Iadrensis* Nikole Ma-

tafara, 1345.), kao i oni iz područja medicine (*De curandis aegritudinibus*, Guglielma da Varignana, 1319.). Pri kraju razdoblja (oko 1347.) nastaje prvi, hrvatskim jezikom latinicom pisan pjesnički tekst *Šibenske molitve*. S institucijom notarija (magistri i doktori), ne samo za crkvene potrebe nego i za gradske općine, jačaju pravne regulative. Jednako je uočiva nagla propulzija *komunalnih statuta* s ciljem jačanja municipalnih prava i osiguranja većeg stupnja autonomije dalmatinskih gradova (Zadra, Brača, Trogira, Hvara i drugih). Iz tog je vremena (1273.) i prvi sačuvani zapisnik hrvatskog Sabora.

Taj segment hrvatske kulturne povijesti nije samo „uvod“ u humanizam i renesansu, razumijevanje logike tradicije i kontinuiteta, nego i dokaz kulturnoga pluralizma „koji je nespojiv s načelnim etničkim monizmom“ (Katičić, 1994: 124), pa to nije bio ni naš romantizam, za razliku od europskoga. Nadalje, ne govori samo o plodnim vanjskim poticajima koji su se usvajali i asimilirali, nego i o nutarnjoj dinamici, intenciji naime hrvatskoga naroda da se kao supstancija u procesu sazrijevanja svoje subjektivnosti (bića) očituje u pismenosti i književnosti, kulturi i duhovnosti u širem smislu riječi. Kao što je za Europu, u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, značila gotica i „njena“ (stilska) gotika, tako je za hrvatske prostore vriedila glagoljica i „njena“ romanika u smislu stilizacije.

I tu smo već na pragu humanizma (i renesanse), kada je uočiva određena promjena. Naime, latinska duhovnost (jezično-književna) visoko će se intelektualno „specijalizirati“ u radovima intelektualaca u skladu s novim humanističkim svjetonazorom s naglaskom na slobodi i individuumu, pa će se na taj način hrvatski latinitet ravnopravno uključiti u europska duhovna gibanja, u znanstvenom i beletrističkom polju (Marulić, primjerice), a s druge strane nastavit će se konfesionalna i književna tradicija srednjovjekovlja (*Hrvojev misal*, 1483.). Dakako i latinitet je prošao put od različitih misala (Zadarski iz 1480., Zagrebački, kraj 15. st.), diplomatske građe, do visoko funkcionalizirane uporabe.

Za *neliturgijske* tekstove glagoljskih zbornika načelna je značajka da se počinju pisati *hibridnim* tipom književna jezika (čakavski, kajkavski, štokavski) s intencijom prema narodnom (ponajprije čakavskom) idiomu (*Vinodolski zbornik*). Posebice to važi za pravne tekstove, što je ponajprije posve razumljiva sociološka, koliko i tematska, funkcionalizacija jezika (ne više samo liturgijska). Prividni bi paradoks bio da je zapravo pravni jezik (*Poljički statut*, 1444.) iznudio njegovo trganje iz crkvene jezične konzervirajuće normative i omogućio takav razvitak jezika koji je,

s jedne strane, trebao biti komunikativniji, a s druge strane „laički“ primjenjiviji, dakle pučkiji, nerijetko oslonjen na narodne poslovice i uzrečice. Ti spisi ne predstavljaju samo stari jezik, nego društveni život, vladajuće zakone, narodne običaje, u lijepom i živom narodnom govoru, kako je zanosno isticao F. Šišić, a Jagić je govorio o „pravnoj stilistici“. Rekli bismo da se jezik „objavio“, što na književnoj strani dokazuje sve veća žanrovska raznovrsnost i sve veća svjetovna tematika (*Petrisov zbornik*, 1468.). Na rezultate te tradicije pozivat će se i Zoranić („baščinci“) i Marulić („začinjavci“). To dvojstvo još egzemplarnije potvrđuju velika imena onodobnoga hrvatskoga kulturnoga polja – Nikola Modruški, Šimun Kožičić-Benja, Franjo Ježefić, Jerolim Vidulić, knez Bernardin Frankopan. Sličnu značajku ima i miješanje pisama i jezika u istom tekstu (*Misal 1483.*, prva tiskana knjiga na hrvatskom tlu).

Već se počinje formirati svijest o tome da je *glagoljizam*, uz ino, i ideološka projekcija kojoj je zadatak da se brine i čuva hrvatski povijesni prostor i etnički identitet od bilo kojeg vanjskog nasrtaja, kako je to apostrofirao i Krleža. Pa ni pokušaj rusifikacije jezika glagoljskih liturgijskih knjiga, poslije Tridentinuma, koji nije donio očekivan rezultat, a nanio je samo štetu, i kojemu su se opirali senjski glagoljaši, nije mogao umanjiti značaj glagoljizma i njegove uloge na očuvanju hrvatskog duhovnog i etničkog identiteta. Kraj 15. stoljeća bilježi početak hrvatskoga latiničkoga tiska (čakavski *Lekcionar Bernardina Splićanina*), a 16. se stoljeće otvara hrvatskim protestantskim tiskom čiji su promicatelji bili upravo glagoljaši (Stjepan Konzul Istranin, Antun Dalmatin, Juraj Cvečić, Grgur Vlahović, Juraj Juričić, Antun Bočić Modrušanin), koji su nastavili ranije zacrtani napor potrebe stvaranja jednog „općenog“ književnog jezika u svrhu komunikativnije protočnosti svojih poruka, i tako anticipirali ilirizam. Taj je jezik bio važan jezik crkvenih obreda, dakle jezik svetih rituala, ali i „prepisivateljske“ djelatnosti (književnosti), koja je na taj način stvarala kontinuitet pismenosti sa svojom „ukrasnošću“, književnosti, znanja, pisanja i jezika, pedagoškog rezervoara, a preko misa i propovijedi govornog „spoja“ s određenom društvenom zajednicom.

Ako želimo ukratko rekapitulirati jezično stanje, a i kulturno polje, do Hrvatskog narodnog preporoda, možemo utvrditi ne samo razdoblja određenih propulzija nego i razloge čakavske, kajkavske i ikavske nemogućnosti da se probiju do općehrvatskog standardnog jezika. Obično se u znanosti govori o četiri razdoblja povijesti književnoga jezika: od 12. do 15. stoljeća vrijeme je „hibridnosti“, o čemu je do sada bilo govora; 16. stoljeće razdoblje je

ravnoteže čakavskog, kajkavskog i štokavskog narječja, s razvitkom „pokrajinskih“ književnosti, koje su ipak bile grupirane oko sjeverozapadnog i jugoistočnog areala; 17. i polovinu 18. stoljeća prevladava štokavština, te naposljetku do polovine 19. stoljeća prevladava ikavsko-ijekavska štokavština, kada, potom, počinje standardizacija (usp. Brozović, 1973., Vince, 1978.).

Od *Bašćanske ploče* do Kačića i Reljkovića napori su čakavskoga, kajkavskoga i ikavskoga jezika išli u smjeru „općosti“ (zajedničnosti) i moguće književne standardizacije, ali se to ipak nije dogodilo. Za to je čakavski jezik imao određene pretpostavke. Naime, njime se govorilo na širokom području, od otoka, veliki dio kopnene Dalmacije, do Like, Kupe i dijela Bosne, ali su prodori Turaka i velike migracije učinili svoje. Ako su lingvistički razlozi govorili u prilog čakavštini, tom „najoriginalnijem i naj-samostalnijem dijalekatskom tipu“ (Vince, 1978: 26), da postane hrvatskim jezičnim standardom, izvanjezični razlozi su to spriječili. Bogata književna baština (Marulić, Hektorović, Lucić, Zoranić, Karnarutić, Baraković) dala je temelje, a prevoditelji hrvatskih protestantskih knjiga u svoj čakavski tip uvlače različita narječja pokušavajući stvoriti jedinstven općejužnoslavenski jezik, i tako zapravo anticipiraju Gaja.

I kajkavsko je narječje – koje je ostalo u uporabi u književnosti sve do tridesetih godina 19. stoljeća, a u pojedinaca (I. Kristijanović) i dalje, odnosno njegovim pronosorima u 17. stoljeću (J. Habdelić, I. Belostenec, J. Ratkaj, M. Magdalenić), unoseći elemente i drugih narječja – smjerali su također zajedničkom jeziku. Posebno je to pak značajno za ozaljski jezično-književni krug (Zrinski i Frankopani), koji je nadošao na određen tip interdijalekta. No, oslobođenjem Slavonije i Makarskog primorja sve više jača štokavština (Reljković, Kačić Miošić), koja će, ne ikavski čakavski kakva je u početku, konačno odnijeti prevagu jer se govorila na većem prostoru (uključujući i „pomoć“ dubrovačke književnosti koju su ilirci privoljeli). Tako će 18. stoljeće štokavštini osigurati prednost, posebice Kačićem, ali i organiziranom akcijom za jezično i grafijsko normiranje, osnivanjem jezično-pravopisne komisije, izgradnjom terminologije, izradom priručnika, pravopisa i gramatika. Upravo je tako put prema jezičnoj standardizaciji započeo, pa Gaju nije bilo teško dogotoviti već započetu akciju i ubrzati normativizaciju i standardizaciju.

Paradoks je prividni u tome što je ranije razdoblje, do 16. stoljeća, bilo manje partikularno i jedinstvenije, dok je od 16. stoljeća riječ o pojačanoj regionalizaciji, čemu je uzrok i onodobna politička stvarnost. Ali ne samo ona,

nego i jezična kretanja i razvitak, to jest „borba“ oko dominacije, navlastito kad se to provjerilo vrlo uspješnom književnošću u kojoj je jezik stekao „konačno“ legitimnost, te mu je ona bila argumentacijskim sidrištem. No, unatoč tomu, ipak se uočavaju napori da se stvori minimum zajedništva, što se očitovalo u nekim leksičkim i frazeološkim značajkama koje su kasnije ušle u „zajednički“ hrvatski književni jetik. I opet su jednu od značajnih uloga imali svećenički redovi (franjevci) koji su u vrijeme turske okupacije prakticirali štokavštinu zapadnoga tipa u onim područjima u kojima je ona bila „kod kuće“ (Slavonija, kopnena Dalmacija, BiH). Taj jezik dakako još nije bio standardiziran, ali se, naročito u 18. stoljeću, kada se ratni nemiri smiruju, nametao „sua sponte“ već „gotovim rješenjem“. Time je on prerastao svoju pokrajinsku dijalektalnost, asimilirao ikavski i jekavski, i bio komunikacijski prohodniji, te sve više postajao iznadregionalan, što će za stotinjak godina i *de facto* postati.

Dakle, u vremenu smo osvita Hrvatskoga narodnog preporoda iz kojega razdoblja su za naš horizont problematiziranja važni neki segmenti, kako za standardizaciju, jezičnu „unifikaciju“, tako još više za funkcionalizaciju, jer nas upravo i zanima status i uloga jezika u stvaranju hrvatskoga kulturnog identiteta. Pritom se pod „uloga“ ne misli, svakako značajna i nezanemariva, integracijska njegova moć, što posredno znači i konstitutivna kulturna konstrukcija, pa prema tome jednako i legitimacija nacionalne identifikacije. Već je stručno jezikoslovlje zamijetilo kako je to vrijeme u stvari književno neplodno, ali *socio-lingvistički* važno (Vince, 1978: 99), pa je umjesno upitati se o strukturi te činjenice.

Osim ideja i pokušaja (A. Nagy), prvi značajniji praktičan čin bila je Zadru pojava novina *Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin* (1806.–1810.) u vrijeme Napoleonove Ilirije. To su bile upravno-političke, ali i poučno-poljoprivredne novine, prve izdavane na hrvatskom jeziku (odnosno dvostupčano, na talijanskom i hrvatski prijevod na „arvazkom“ jeziku). Pored političke glorifikacije Napoleona, list donosi vijesti o gradnji putova, o čuvanju i gajenju šuma, o agrarnoj reformi, o stočarstvu, administraciji, prosvjeti, nižim i višim školama, demografskim problemima, o sudovanju, pače društvenom i kulturnom životu (Karlić, 1912., Hergešić, 1936.), čime je on nedvojbeno posvjedočio iznimnu kulturnu ulogu. Prijevodi su iznudili i stvaranje terminologije iz različitih područja (sudstvo, administracija, politika, školstvo, prosvjeta, umjetnost, bankarstvo, medicina), pa unatoč razumljivoj nezgrapnosti imponira težnja da se prevedu sve strane riječi, pri čemu

se koristilo postojećim rječnicima (J. Stullija) uz strogo purizam. Tako su novine – odnosno već funkcionaliziran jezik – a da to nisu imale kao program, nudile domaći jezik tiska, upoznavale s modernim socijalnim i političkim životom. Na taj način on (rad jezika) je posredno svjedočio da je to jezik na kojemu je moguća informacija o dnevnim opskrbama života, kao i primijenjenim poukama, da je on naprosto komunikabilan – da je jednostavno sposoban stvarati institut jezika, i to kao (poučnu) funkciju, kao tvorac leksičke nomenklature, kao očitovanje dnevnih komunikacijskih potreba, jednom riječju kao legitimacija bića, dakle u svojoj *jezično-tvoračkoj*, svojoj *prosvjetiteljskoj* i svojoj *ontološkoj* dimenziji.

U istom vremenskom razdoblju i za iste namjene – uporaba „narodnoga“ (to je bio najmanje nepodoban pojam) jezika kao službenog – uočljive su i druge djelatnosti na učvršćivanju „statusa jezika“ (Stulli, *Talijansko-ilirsko-latinski rječnik*, 1810.), posebno gramatika Šime Starčevića, donekle iznuđena političkim razlozima (*Nova ríscoslovnica Ilirska*, 1812.). No, bitno je napomenuti da njezin temelj nisu stariji pisci i gramatike, nije dubrovački (i)jekavski, nego *narodni* lički ikavski govor donekle adaptiran za književnu uporabu, pa bi dakle taj jezik trebao biti jedinstven književni jezik. Starčević je i prvi odredio četiri naglasaka, što je kasnije postalo normativno. Dakako da je takva ideja podrazumijevala jedinstven pravopis (jedinstvenu latiničku grafiju). Može se, naime, reći da je Starčevićev napor išao za tim da riješi pitanje jedinstvena hrvatskog književnog jezika za južne Slavene u svrhu zajedničkoga duhovnoga stvaranja, s jasnom spoznajom o modernoj ideji narodnosti, probuđenoj Francuskom revolucijom.

Poslije Napoleonova pada i ponovna dolaska pod Austriju, ipak je pokrajinska vlada 1820. imenovala komisiju (F. M. Appendini, M. Bobrowski, B. Mihaljević, N. D. Budrović, P. Miošić) koja je za potrebe administracije trebala reformirati latiničku grafiju (dalmatinski pravopis), pri čemu se vodila praktičnim ciljevima stalnosti i uniformnosti (da svaki glas ima poseban znak). Taj je pravopis, uza svu nedotjeranost, ipak bio najbolje rešenje od svih dotadašnjih pokušaja, te je jeziku otvorio put stabilizacije i različitim funkcionalizacijama. Ako tome pridodamo štokavska nastojanja u Slavoniji (M. P. Katančić, I. A. Brlić), Dubrovniku (J. Stulli, F. M. Appendini, kod kojega se već pojavljuje pojam „ilirskog jezika“) već se, i prije Gaja, moglo nazrijeti kako će prevagu odnijeti („narodni“) jezik štokavskoga narječja, i kao jezične i kao integracijske silnice, o čemu na svoj način svjedoče kako M. Vrhovac i

J. Šipuš tako i A. Mihanović, ili M. Mahanović. Razvidno je, dakle, da je u hrvatskih pisaca neposredno prije preporoda prepoznati ideju težnje za jedinstvenim književnim jezikom, i to štokavskoga narječja.

Prije hrvatskoga narodnog preporoda, tijekom navedena dugoga razdoblja kristaliziranja, imamo sljedeću situaciju. Činjenicu latinskoga jezika koji je na paradoksalan način imao višestruku ulogu. S jedne je strane on nudio normativnost i uređenost *materinjeg* jezika budućim „novim“ jezicima, pa tako i čakavskom, kajkavskom, ikavskom (hrvatskim jezicima). S druge strane, „čuvao“ je, na političkom polju jer je bio jezik hrvatskog Sabora, samostalnost hrvatskog Sabora, i tako implicite radio na nacionalnom i državnom legitimitetu. S treće strane, budući da nije spajao po vertikalni slojeve i dijelove hrvatskog naroda, točnije rečeno društvenog korpusa, nego je spajao horizontalno „gornji“ dio zajednice, feudalce koji su figurirali kao „hrvatski narod“, nije dakle mogao biti kohezijsko sredstvo kao što je bila glagoljica, u pismu, i vernakular u „govornoj svakodnevnici“. No, nudio je moduse djelovanja i učinaka glagoljici za „istvu stvar“ na terenu hrvatske društvene zbilje, pa je u tom smislu bio iznimno poželjan, ne samo pedagoško-metodički, nego i supstancijalno-arheološki. Naposljetku i u 19. stoljeću još je uvijek bogata posebno znanstvena (navlastito sveučilišni udžbenici) i književna (B. Zamanja, Dž. Rastić, Đ. Ferić, Đ. Hidža) produkcija na latinskomu jeziku. Pače su i neki ilirci pisali latinskim svoje pjesme i spise (Stoos, Kušević, Derkos). Kako je razvidno, latinski je odigrao značajnu ulogu i u devetnaestom stoljeću, ponajprije u političkoj obrani hrvatskih ustavnih prava, bio je službeni jezik sve do 1849. visokoškolske nastave, pa dakle i jezik sveučilišnih udžbenika, te je u određenom smislu odigrao formativnu ulogu u okviru zagrebačke filološke škole (usp. Martinović, 2009: 285-303).

Može se dakle reći da, ne samo u razdoblju pučkoga protonacionalističkoga modela, nego već i u vrijeme formiranja građanske Hrvatske, ne postoji „nacionalni jezik“ koji je mogao figurirati kao tvorbeni element nacije. Postojao je naprosto „materinji jezik“, idiom, kao jezik uže zajednice (gotovo sela). Na „svetoj“ hrvatskoj zemlji – ako je ona mogla dobiti status „svetosti“ činjenicom „predziđa kršćanstva“ – nije, dakle, postojao niti jedan zajednički vernakular, nego različiti jezici (u govornoj praksi „dijalekti naselja“), a kamoli „nacionalni jezik“, a kako je nedostajalo i drugih elemenata za tvorbu „nacionalizma“, posebice države, trebalo je nužno i hitno učiniti nešto „s jezikom“ s obzirom na moguću nacionalnu, a ne (samo)

etničku, konstitutivnost. I učinjeno je u smislu „stvaranja“ („izmišljanja“) jezika, s jedne strane, te njegove standardizacije i institucionalizacije, s druge strane. Time je on garantirao postati jezik općeg sporazumijevanja, te administrativnim mehanizmima „državni jezik“. I to se dogodilo u Hrvatskom narodnom preporodu.

To polje jezične baštine, koje je „najuvjerljivije“, pače i od historiografije ili likovne umjetnosti, iako ne mora biti „monumentalno“, predaja je u pravom smislu riječi, a ne da su to puki „ostaci“ prošlosti, bilo koji da je „predmet“ njene obrade, njena zahvata. I baš to što je ostala u obliku *pisana* dokumenta, ona jezik poistovremenuje za bilo koju sadašnjicu, a to u pravom smislu znači koegzistenciju prošlosti i sadašnjosti, te na taj način transcendiraju puku „dokumentarnost“. Kao pisana, predaja nije tek (dokumentarni) odlomak prošlosti, pa dakle nije samo puki *znak* o prošlom svijetu, nego je *smisao* koji iskazuje, i kao takva je puni idealitet u smislu da se „ono sve“ jezično uzdiže iznad prošlog određenja kao konačnoga, kao nečeg „ostaloga“, „minuloga“. Možda bi bilo točnije reći da nije riječ niti o „rukopisu“ koliko o kontinuitetu pamćenja, pa ono (pamćenje i „rukopis“) postaje dio našega svijeta, te se na taj način ono „prošlo čovječno“ poopćuje unutar horizonta bitka. Na stanovit način je pismovnost samootuđenje tako što, „nudeći“ se, omogućuje razumijevanje nadolazećih, drugih. Oni nama nisu zanimljivi zbog nekakvih šifri koje treba odgonetnuti, nego zbog tumačenja i razumijevanja.

Preporod i nakon

No, vratimo se određenim činjenicama koje će nam biti potrebne kako za snimanje signature toga konkretnog vremena tako i za zaključnu kritičku analizu „jezična polja“. Prema glavnim sistematičarima jezične problematike (Jonke, 1966: 233-242; Vince, 1966: 243-248, 1987.; Brozović, 1966: 249-253; Vončina, 1993.) godina 1836. bila je kapitalna kako u političkom pogledu – proklamira se politička misao o jedinstvu svih južnih Slavena pod imenom ilirskim – tako se u kulturnom sektoru udara temelj jedinstvenoj hrvatskoj književnosti i stvara se zajednički književni jezik za sve Ilire, točnije za sve Hrvate. *Novine hrvatske* postaju te godine štokavske *Novine ilirske*. To je normalna konzekvencija hrvatske jezične prakse i jezikoslovlja tijekom prethodnih stoljeća, ali i na poticaj Jana Kollara o četiri glavna slavenska jezika (ruski, poljski, češki, ilirski), o čemu Gaj govori već 1830. u svojoj *Krat-*

koj osnovi... kao o svom idealu. U to se vrijeme još vazda u hrvatskoj književnosti piše u tri književna jezika, kajkavskom, čakavskom i štokavskom, koji je populariziran Kačićevom ikavicom.

No, u drugoj polovini 18. stoljeća, zbog političkih i ekonomskih teškoća, dolazi do kulturne i književne depresije, prema Kombolu (1961: 397), o čemu valja analitičnije razmisliti i argumentirati. Međutim, može se reći da dolazi do *krize* „visoke“ književnosti, a ne do književne depresije kao takve, što „ekskluzivnim“ književnim povjesnicima još ni danas nije posve jasno kad zastupaju elitističku ideju književnosti. Naime, znatnije počinje onaj proces koji će konačno „nisku“ književnost (i kulturu) „dići“, to jest transformirati u „visoku“, čemu će kasnije biti dokaz kako Zagorka, tako i Krleža (*Balade*), a što će postmodernistička paradigma posve legalizirati i legitimirati. Dakle, Kombol nije bio dalekovidno pronicav, za razliku od drugih manje poznatih autora, iako je iza sebe imao teorijske radove Antuna Radića i teorijske elaboracija Jakova Čuke o katoličkoj književnosti (i kulturi) na Prvom katoličkom kongresu u rujnu 1900. u Zagrebu (usp. Milanja, 2010.), pa je tim čudnija njegova „zadrtnost“. Nego, jezik je dakle trebao biti snažno *integracijsko* sredstvo, a humboldtovski on je prava domovina i energija, što su ilirci dobro znali.

Jamačno da je Ljudevit Gaj začetnik i provoditelj jezičnih i pravopisnih reformi, kao što je rečeno već 1830. *Kratkom osnovom...*, te još više člankom *Pravopisz* (1835.), opravdavajući to *filozofsko-jezičnim* (priroda glasova, pa bi to bila zapravo fonetska „filozofija“) – te je prava šteta što u okviru toga segmenta nije razvio ideju „fiozofije jezika“ – *narodnim* (povezanost s ostalim Slavenima), što je moglo doći od Wundta i iskrivljene Humboldtove ideje „psihologije naroda“, i *ekonomskim* razlozima (mogućnost da se preuzmu gotove matrice, što je trebalo biti mišljeno koliko na ekonomizaciju „iskaznog/pisivog materijala“ toliko i na čisto potrošna materijalna sredstva, ali nažalost nije). Jamačno se ovdje „filozofsko“ ne odnosi na filozofiju jezika, čak ni u strogom smislu Gaju poznate Humboldtove maksime, koju Gaj nije filozofski domislio nego je jednostavno ponavljao kao maksimu ili moto, onodobnu opću poštalicu, a odnosilo se prije na fonetsku „jezičnu činjenicu“. Čak niti u strogom smislu riječi nisu bili bliski Herderovoj ideji narodnosti kao individualnosti izraženoj u vlastitom jeziku i vlastitoj kulturi, iako su to, kao samopodrazumijevano, imali na umu.

Slično pod „narodnim“ nije razumijevao etničko-nacionalno identifikacijski razlikovno spram drugoga subjekta, nego naprotiv asimilatorski, što bi zapravo značilo

antiidentitetno, logikom disperzije i mnoštva u nametnutom jedinstvu. Danas bismo rekli da je to neka vrsta totalizacije, ako ne i totalitarizma. A načelo „ekonomičnosti“ nije se odnosilo na jezičnu ekonomiju, nego je podrazumijevalo političko-društvenu implikaciju sjedinjenja u Nadnaciju, kako će ta ideja ponovno propulzivirati početkom 20. stoljeća, da bi, karikaturalno ali opasno, vrhunila u Orjuni. Izborom određenoga (štokavskoga, ijekavskoga) književnoga jezika, što su oni pravdali pozivanjem na vrhunce starije hrvatske (dubrovačke) književnosti, na čemu su se i vježbali, ne samo kao jezika pjesništva, i znanosti (proze – kako je isticao Demeter, koji je prvi jasnije uočio potrebe znanstvena jezika), nego bitno kao legitimacijskoga, dakle konstitutivnoga, i kao „medijskoga“, dakle „ovanjštenja“ (u svim funkcijama), hrvatskom je (nacionalnom) subjektu podmetnut u najmanju ruku ranjiviji argument njegova identiteta, ako ne i podrivajući. Birajući *pjesnički* jezik, star, izražajan, tiskav, preporoditelji se nisu zadovoljili samo versifikacijskim i stilskim ponudama odabranoga književnog jezika, nego su u biti zamijenili tezu i romantično se ufali da će romantička paradigma moći biti projicirana u društvenu zbilju, pri čemu su potonju mitizirali, bivajući čak slijepi na već tada očite Vukove „argumente“. Paradoks je u činjenici da dok je pjesništvo uspijevalo u književno-estetičkom smislu, kao i u smislu široko shvaćenoga mimezisa, društvo, to jest nacionalni identitet je trpio logikom pritiska Naddruštva i Nadnacije. Dakako, Gaj je bio naivan društveni idealist-utopist, kao da je odgajan na francuskim utopistima, a ne znanstvenik, pa mu dosta toga valja oprostiti, što ne znači da valja zaboraviti.

Nego, kao što je napomenuto razvidno je da Gaj nije revolucionaran u onom smislu kako mu se to pridavalo, kada je riječ o njegovim grafijskim rješenjima. Ne samo da je rješenja preuzeo iz češke (č, ž, š) i poljske (ć) grafije, nego je bio svjestan da se nadovezuje na prethodnike, Jambrešića, Vitezovića (usp. Vončina, 1993: 15). Inače smo se već u uvodnim naznakama osvjedočili o nadovezivanju preporodnih nastojanja oko jezika na raniju tradiciju i njenu književno-jezičnu baštinu. Pri tome valja upozoriti da nije nužno previše inzistirati na fonološkom načelu, o čemu da se ne brine latinsko pismo, jer je fonologizam odveo hrvatski jezik u zagrljaj Vuka, s jedne strane, i udaljio hrvatski jezik od latinskoga kao „materinjega“, te je dakle bio u dvostrukom smislu štetan. K tome, nedostatan razvitak tiskarske tehnike kočio je reforme, te je to primjer kako tehničko ima izravne „izvršne kompetencije“ nad supstancijom, pa dakle i nad njenim identitetom i njenim „du-

hom“. Nedostatno tehničko ovdje je naprosto imalo ulogu kočnja primjerena izraza punine bića kao takvoga tako da možemo reći kako je riječ o kreiranju i doseg u jezika (pisma) tehničkim. Dakle, jezično pitanje izbija u prvi plan, jer su već 1791. Mađari na požunskom saboru tražili da se mađarski jezik uvede u sve škole i urede, a 1830. tri hrvatske županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska) predlažu hrvatskom Saboru zakon o obvezatnom učenju mađarskog jezika u hrvatskim školama, a u požunskom saboru, koji je zasjedao 1832-36., Mađari su tražili da Hrvati u svoje škole uvedu mađarski jezik. Zato, uostalom Pavao Stooš, inspiriran time, i piše poznatu pjesmu *Nut novo leto*.

No, 1835. i 1836. Gaj nije više osamljen; tu je, naime Vjekoslav Babukić, štokavac, koji već u 10. broju *Danice* (1836.) počinje objavljivati gramatiku novoga književnog jezika (*Osnova slovnice Slavjanske narječja ilirskog*), objavljenu iste godine kao knjiga. Matija Smodek na zagrebačkoj Akademiji predaje hrvatski jezik 1832.-1840., a Antun Mažuranić 1839. tiska gramatiku (*Temelji ilirskog i latinškog jezika za početnike*), te I. Mažuranić i J. Užarević *Deutsch-illirisches Wörterbuch* (1842.) koji su leksički oblikovali hrvatski književni jezik. Babukić 1845. postaje prvim profesorom hrvatskoga jezika na Akademiji, a Kukuljević prvi (1843.) u Saboru drži govor na hrvatskom jeziku, te se *narodni jezik* 1847. prihvaća kao „diplomatički“, s napomenom da je taj jezik „narodan“ u mjeri novotvorbe, a ne „prenesen“ iz terena. Odnosno, točnije rečeno, on je stvaran ne iz primarno-neposredne „narodne jezične supstancije“, nego iz drugotno-posredovane jezične prakse. Tako su ilirci kao cjelina 1836. nastupili s „jedinstvenim reformiranim pravopisom i izgrađenim tipom književnoga jezika na štokavskom dijalektu“ (Jonke, 1966: 236), temeljenim na narodnom jeziku i staroj dubrovačkoj književnosti, kako slijedi iz Gajevih proglašenja, programiranim za sve južne Slavene. Na taj se način štokavski jezik „objavljuje“ u polifunkcionalnosti, iako je izgledalo da su ilirci doživjeli poraz uvođenjem apsolutizma. Valja ipak naglasiti da se svojim eklekticismom, kao što je već rečeno, on razlikovao od Vukova tipa književnog jezika („piši kako govoriš“ – Ch. Adelung: Schreibe wie du sprichst, 1782.): bio je etimološki, uzimali su starije oblike na *-ah*, *-mi*, vjerujući da će lakše privući čakavce i kajkavce; iz istih razloga pišu jat *ě*.

No, i to je naišlo na otpor A. Kuzmanića i F. Kurelca te se na taj način začela borba riječke i zagrebačke jezične škole, koju predvodi Veber Tkalčević. Naime, spremajući se za izdavanje *Zore Dalmatinske* (1844.), u pozivnom

Oglasu ističe se kako će list izlaziti na *hrvatskom* jeziku, kojim se terminom služi i narod u Dalmaciji, dok je „ilirski“ za njih izmišljen i ne implicira hrvatski narodni osjećaj, u čemu prethodi Starčeviću. Nezadovoljan što se Zagreb nije konzultirao s ostalim kulturnim središtima, ističe da približavanje pojedinih hrvatskih pokrajina valja postupno ostvarivati kako bi se sačuvala specifičnosti tih pokrajina. Ne profilirajući list ekskluzivno književnim, nego ga zamišljajući više kao prosvjetni list za najšire narodne slojeve (od zabavne i poučne do gospodarske i povijesne poduke), Kuzmanić je forsirao čakavski ikavski govor uz etimološki pravopis, pri čemu je čitav zadarski krug pisaca isticao kako je ikavski govor najprošireniji hrvatski govor, kako je njime pisana bogata hrvatska književnost, a čak je i Jagić kasnije (1864.) smatrao kako je ikavica tipičan hrvatski govor.

Dakle, Kuzmaniću je „narodni prosti govor osnova književnom jeziku“ (Vince, 1978: 367), iz čega se mogu izvući implikacije da je Kuzmanić imao na umu ponajprije potrebe seljaka, i u njemu vidio subjekt hrvatske supstancije, u čemu je jamačno anticipirao braću Radić, te nadalje da je zagovarao drugačiji tip nacionalne kulture. Za zadarski areal je povezano i izdavanje upravno-službenog lista na talijanskom, njemačkom i hrvatskom (*List zakonah i dilopisah vlade za Kraljevinu Dalmaciju*, 1849.–1852.) također na ikavskom, koji je s drugim sličnim listovima (*Pokrajinski list uredovnih spisah za Dalmaciju*, 1852., *Pravdonoša*, 1851.) radio na stvaranju stručno-pravne terminologije, a ujedno uvodio narodni jezik u sudstvo i upravu, za što, kao prva takva glasila uopće, imaju neprocjenjiv značaj. Ikavskim govorom štokavsko-čakavske varijante izlazi (1858.–1861.) dvanaestosveščani prijevod *Svetog pisma* s obilatim komentarima zadarskog kanonika i profesora Ivana Matije Škarića.

Riječku pak filološku školu predvodio je Fran Kurelac, čija su djela – *Kako da sklanjamo imena*, 1852., a posebice *Recimo koju*, 1860. i *Kakvu je biti slovu*, što mu je priskrbilo laskavu ocjenu jednog od najboljih stilista 19. stoljeća, u čemu je prethodio Pavlinoviću i Starčeviću – koncepcijom (arhaiziranim oblicima, zastarjelim riječima, iz ideoloških, zbližavanje, i stilskih, konciznost, razloga, etimologiziranjem, purizmom) izazvala žestoku polemiku. On je naime držao da jezik treba zasnovati na starini kako bi se izbjeglo kvarenje, zapravo sačuvala vlastita individualnost, te je, držeći se tih načela, iskonstruirao neku vrst „umjetnoga“ jezika. Kurelac se već pojavljuje u vrijeme kada se aktualizira pitanje *umjetničkog* izraza, pa je hrvatski jezik želio učiniti, po uzoru na latinski, klasičnim,

ali je upravo strašću za starinom i slavenskom „jezičnom uzajamnošću“ donekle tradirao glede potrebe vremena. No, unatoč tomu djelovanje riječke škole imalo je iznimno poticajnu ulogu u buđenju nacionalne svijesti u Istri i Hrvatskom primorju, što nije neznatno.

Šezdesetih godina u obje pokrajine razbuktava se narodni preporod i želja za integracijom hrvatskog prostora, a s njim jezična i kulturna politika. Novi akteri (M. Klaić, S. Ivićević, *Narodni list*, 1862.) djeluju pomirljivo i nepartikularno, uz borbu protiv talijanskoga jezika, pa se tada i pojavljuje sintagma „slavjansko-dalmatinski jezik“, te će čak i Kuzmanić zagovarati tezu o čakavskom i štokavskom sastavu hrvatskoga jezika, preferirajući ipak termin „hrvatski jezik“, što će 1867. prihvatiti i Pavlinović. Tako se može reći da je pobjeda narodne strane za Dalmatinski sabor konačno značila prekretnicu i u jezičnom pitanju sve većom uporabom ijekavice i u književnosti i u javnom životu, u državnim i crkvenim ustanovama. Pri tomu se ne smije zaboraviti s jedne strane utjecaj dubrovačke književnosti, a s druge strane romantizmom pridavane važnosti narodne pjesme. No, 1877. (*Hrvatski razgovori*) Pavlinović će već izraziti sumnju da se za volju sloge ide predaleko i lakoumno, držeći da su Jugoslavija i jugoslavenstvo laž. Naime, ako postoji jedan politički narod, hrvatski, tada postoji i jedan jezik, hrvatski, isticao je on.

Tako je, eto, zagrebačka filološka škola odnijela prevagu, bez obzira na borbu Vebera Tkalčevića i Jagića, u kojoj je stvarni pobjednik bio Šulek sa svojim konkretnim radom na jeziku i rječnicima (*Jugoslavenski imenik bilja, Korist i gajenje šuma, Silarstvo, Prirodni zakonik za svakoga ili popularna fizika, Lučba, Naredbenik za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo, Rječnik znanstvenog nazivlja*), u čemu se zrcali duh hrvatskoga jezika. Međutim, zagrebačka je škola ipak uzmakla pred najezdom Daničića, Broza, Ivekovića i Maretića, pa je na koncu ipak pobijedila hrvatska varijanta vukovaca, tako da su nam Ivšićeve riječi kako je današnji štokavski hrvatski jezik organski nastavak onoga našeg književnog jezika što smo ga imali i prije Vuka, koliko točne toliko utješne. Hrvatski se jezik ponovno tek od 1990-ih pročistio i osamostalio iz zagrljaja koji ga je gušio.

No, ovdje nije naodmet upozoriti na neke činjenice koje su poznate samo užem krugu jezikoslovaca (Brozović, 1970.; Katičić, 1992., 1999., 2009.; Moguš, 1995.) kad je riječ o „pritisku“ srpskoga novoštokavskog normativizma na hrvatski novoštokavski. Naime, moglo bi se reći kako se, Karadžićem na kojega je presudno utjecao Kopitar, srbijanska kultura oslobodila svojega crkvenoslavenskoga

književnoga jezika i jakog ruskog utjecaja, te prihvatila „nametnutu“ varijantu Vukova tipa, ali ekavice i ćirilice. U tom svjetlu hrvatski književnojezični razvitak tako uopće nije bio suočen niti „ugrožen“ srbijanskim. Dogodilo se to tek Kopitarovim inzistiranjem na „znanstvenoj“ činjenici o dva jezika (slovenski i srpski), i njegovim svesrdnim pomaganjem neukog Karadžića i njegove ideje o jeziku na temelju narodnoga govora i usmene književnosti. Kopitarovo nastojanje moglo je imati dvojak uzrok; ponajprije širenje slovenskog ekspanzionizma na hrvatske kajkavske krajeve, i drugo, što je već spekulacija, ideju da se Srbiju otrgne ruskom, istočnom, utjecaju i uključi u austrijsku, zapadnu sferu kulturnog utjecaja.

Pa iako Kopitar nije uspio, kao ni kasnije Vraz, prisiliti Slovence na neslovenski jezik, niti je uspio kajkavce odnaroditi od „bratske i mistične ljubavi“ (Derkos), ipak je u nečemu uspio. Pomogao je Vuku na znanstvenoj (posebno u njemačkoj) verifikaciji njegove jezične reforme srpskoga jezičnoga standarda koje se dogodilo „preko noći“, iako je „rat“ trajao gotovo pedeset godina i službena ga je Srbija priznala tek 1868. godine kao svoju jezičnu normu. Takav Karadžić je ilircima mogao dobro doći kao svojevrsna dopuna i potvrda njihove ideje: prvo, ćirilica je bila ucijepljena u slavensko opredjeljenje i povijesno iskustvo bosančice; drugo, Vukovo nastojanje nisu shvatili kao stvaranje novoga standarda, nego obogaćenje svoje ilirske jezične književne koncepcije (ta, koristio je poznate rječnike hrvatskih leksikografa!), što je samo po sebi moglo značiti da će i „braću Srbe“ privesti u „ilirsko kolo“. Dakako, srpska strana na to nije tako gledala, a potporu je imala i u svijetu. Ali Gaj to nije znao, ili je to, naivno, zanemarivao baš i zbog toga što je držao da je Vukovo djelo samo potvrda Kačića.

Prividni je paradoks da je Karadžić u biti, velikim dijelom, hrvatskom leksikografskom baštinom i hrvatskim usmenim književnim korpusom, imenujući to srpskim, „pokorio“ jezičnu normativizaciju hrvatskoga štokavskoga književnoga jezika, koji je sa svoje strane imao intenciju integracije u širem smislu riječi. Do sukoba je došlo tek profiliranjem tzv. škole hrvatskih vukovaca u zadnjoj trećini 19. stoljeća, te se može istaknuti da je unatoč tome što je pomogla dovršiti standardizaciju hrvatskoga književnoga jezika, ujedno isključila tradiciju hrvatske književne baštine, a to znači da je ne samo umanjila nego i bitno iskvarivala i falsificirala hrvatski kulturni identitet. Politička pozadina isuviše je očita (Beč, Beograd). Međutim, književna praksa kao da je išla tragom znamenite opaske A. Radića iz 1899.: „Ja ne ću o tom mnogo govoriti, što

obrazovani Hrvati, bili oni književnici, ili ne bili, sude o Vuku Karadžiću kao hrvatskom Ciceronu. Svakomu je dovoljno poznato da hrvatski pisci i čitaoci odavna već teško, no vrlo razborito podnašaju onaj filološki jaram, što im se bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavoga hrvatskoga obrazovanoga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti” (Radić, 1937: 32). Hrvatska je književna praksa išla drugim dijelom ove opaske – uvažavala je svoju tradiciju. U književnom smislu samu standardizaciju izvršili su ponajvećma Ivan Mažuranić i August Šenoa u 19. stoljeću jamačno.

Inače, načelno u hrvatskom slučaju na poslu standardizacije radila je knjiga, književnost u najširem smislu. Jednako od vremena staroslavenske književne naobrazbe, liturgijskih redakcija, Marulića, Gundulića, Kačića Miošića, Mažuranića, Šenoe, Matoša i Krleže. Kad je riječ o Mažuraniću, jednako su važni njegovi publicistički tekstovi kao i besmrtni spjev, i njemačko-hrvatski rječnik s Jakovom Užarevićem, možda čak i više u slučaju dnevnoga, administrativnoga i komunikacijskoga govora. A on se, podsjetiti se, „nastavio“ na Gundulića. Ta matrica pokazala se snažnijom, sve do danas, od bilo kakve ideologizacije i njoj u službi funkcionalizacije. Ipak je Šenoa, unutar vrijednosti zagrebačke filološke škole, čiji je gimnazijski đak (Antuna Mažuranića, A. Vebera Tkalčevića) i bio, konačno kodificirao, da ga tako nazovemo, *građanski književni jezik* u skladu s novim (europskim) duhom žanrovskom raznovrsnošću svojega djelovanja, s jedne strane, te stvaranjem i njegovanjem građanske čitateljske publike, s druge strane. To kongenijalno dvojstvo, a da se za trenutak čak i zanemari estetička uspješnost i publicistička informiranost, već od Šenoe stvara monumentalnu osobnost druge polovine 19. stoljeća, i jednu od najvažnijih figura hrvatske kulturne scene uopće, točnije stvaratelja hrvatskoga kulturnog identiteta, a „preko“ njega i stvaratelja (građanskoga) društva kao realizacije kulturnoga konstrukta. To je tim značajnije ako imamo na umu da je i sam Šenoa bio podrijetlom stranac, da je u gimnaziji pisao uspjelije pjesme na njemačkom, te da je zagrebačko građanstvo čitalo publikacije na njemačkom i bilo gotovo duhom ponijemčeno. U tom je smislu Šenoa izvršio gotovo revolucionarnu ulogu, danas jedva shvatljivu. Riječju, Šenoa je generacijama prenosio „jezično doživljavanje koje je bilo različito od onoga što ga je poslije htjela ucijepiti vladajuća filološka škola“ (Katičić, 2009: 361), s Maretićem ne čelu.

Kako je stanje „na terenu“ „hrvatskog korpusa“ (uvjetno zovemo ono što se kasnije profiliralo kao hrvatska nacija, narod) glede jezičnih činjenica bilo višejezično, te po naravi stvari nije bilo u biti toliko društveno i nacionalno (dokazuju to pjesme-poslanice pjesnika donje, čakavske, pjesnicima gornje, kajkavske, i obrnuto, Hrvatske), nego više državotvorno protuintegracijsko; kako se nije moglo preuzeti „dinastijski“ jezik (osim, stranoga, njemačkoga, što bi značilo poništenje nacije), a niti je postojao „visokohrvatski“, kao što je postojao visokonjemački (iako je Gundulićev jezik, kao takav, trebao figurirati, odnosno trebao je „reformacijski“, kao i ranije „humanistički“ preuzeti nasljedstvo, svjedočiti o jednakovrijednoj kulturi kao i antičkoj) pa tako on nije mogao doći „visoko-odozgo“, ilirci su dakle trebali „izmisliti“ opći „vernakularni“ jezik. Taj koji je „upio“ ostale podvernakulare, trebao je imati više funkcija – od općeadministrativne, općekomunikacijske, svakodnevno razgovorne, tiskovne i književne do – te za kulturu, naciju i državu ponajvažnije funkcije – centripetalno-integracijske, posebice političke, pri čemu je Gaj imao jasnu koncepciju glede vlastite južnoslavenske ideje. Ona je implicirala amortizaciju „trenutnih“ ekstremizama, ali je previdjela mogućnost kasnijeg (srbijanskog) ekspanzionizma, u kojem je i jezik bio argument. Dakle, riječ je o savim osviještenoj jezičnoj politici, kao i kasnije uostalom. Tako je jezik stjecao moć, s pozitivnim i negativnim konzekvencijama za hrvatsku supstanciju. Jezik se, posebice Gajem, ali i nešto ranije, svjesno politizirao, ideologizirao, kako bi izvršio onu funkciju koju su neki drugi europski jezici vršili ranije. A mogao je biti politiziran upravo onda kada se stvorila ona socijalna grupacija koja je to svjesno ugradila u svoj program.

A ideju da je jezik „kuća bitka“ preuzeli su od Humboldta, dok ih je Herder poučavao da se jezikom određuje nacija („Den jedes Volk is Volk; es hat seine Nationbildung wie seine Sprache“). Dapače se, k tomu, mitizirao slavenski „izvoran“ i „čist“ narod. Tako je jezik trebao biti moćnim sredstvo bivanja Nad-nacijom. Percepciju da je on izrastao „iznutra“ valjala je potvrditi i Babukićeva gramatika (objavljena u *Danici* 1836.), ne samo radi normativnoga uređenja i „oslužbovanja“ jezika, nego i radi toga da se покаže njegova „svemoć“, od znanstvene sposobnosti, govora „iznutra“ kao označiteljske realizacije bića i stvari, radi toga da se ukaže da nije više samo „posrednik“ vanjske sile i čovjeka, nego njegov *parole* (de Saussure), i u tom smislu njegovo vlasništvo, koji posjeduje svoj *language* (usustavlje-

nost), i u tom smislu zajedničku, prepoznatu pripadnost. A dvojezični rječnici radili su na ideji jednake vrijednosti jezika i njegove vjerodostojnosti (ono što se izricalo moglo se vjerovati kao valjano, istinito). Leksikografska revolucija radila je, dakle na ideji jezika kao konstituenta stvaranja bivanja-nacijom, a „narodni“ jezik je sve više postajao jezik poslovanja, znanosti, književnost i državne administracije, navlastito nakon ukidanja latinskoga. U Europi je uostalom 19. stoljeće bilo zlatno doba leksikografa, gramatičara, filologa i literata na vernakularu, a njegovo dovođenje jezika u blizinu politike može biti metodološki poticajno. Teza da se sredinom 19. stoljeća u Europi počinju razvijati „službeni nacionalizmi“ (Seton-Watson) uvjetovani pučkim jezicima, uporabiva je u kontekstu reakcionarnih politika dvora, ali ne i ilirskog pokreta, koji je ukazivao na aporiju, te imao drugačiju strategiju, jer je podrazumijevao ukidanje Dvora i njegova autoritarizma. Ako se ovdje još ne može govoriti o „pučkom nacionalizmu“, u pojedinom je segmentu on blizak takvu modelu, a naročito pri kraju 19. stoljeća kad braća Radić uvode seljaka kao subjekt nacionalne supstancije.

I iz tih razloga ističemo presudnu ulogu inteligencije u konstrukciji nacije. Inteligencija je inače imala odlučujuću ulogu u razvitku nacionalizma na području kolonija, pa tako i u onodobnom prostoru Hrvatske. Njima je trebao savez s građanskom općom populacijom kao i seljaštvom, pače i dijelom plemstva, radi zajedničke fronte prema Austriji. Na taj je način narodna masa „ulazila u povijest“ svojim „pisanim“ jezikom kojim je inače govorila. U tome se može razaznati izrazita prepoznatljivost označitelja, iako su njega odašiljatelji (inteligencija) shvaćali kao „supstanciju“, a narodna masa kao svakodnevni „život“, jer su oni već spontano bili u živom, pa im je to bilo samorazumljivo, a ovako su dobili i na „težini“. Nije neobično da je pismo, jezik, generirao lidera (Gaja), a ne politika, pa je tako upravo jezik postao nositelj „kulturne revolucije“. Moglo bi se stoga nimalo pretjerano reći da je jezik (kultura, književnost) ponudio niz „zamišljanja“ (a ne „izmišljanja“) društva i nacije; nacionalnu (nacionalno-ilirsku), državnu, narodnu suverenost, nacionalnu himnu, ideju republike i s tim u vezi opće pravo građanstva, autonomno mjesto i ravnopravnost među europskim narodima, i dakako dokidanje suprotnosti – dinastički imperij, instituciju monarhije, apsolutizam, podaništvo, kmetstvo, iako su neke od tih ideja stečevina Francuske revolucije, vješto spojene s revolucionarnom 1848. godinom. Tako se rađao „*jezično-kulturni nacionalizam*“.

Kako je razvidno iz dosadašnje elaboracije ilirska je zagrebačka „varijanta“ odnijela prevagu i tako je došlo do Bečkog dogovora 1850. između iliraca I. Mažuranića, D. Demetra, I. Kukuljevića, te vukovca Đ. Daničića, Slovenca F. Miklošića i Vuka. Prema tom dogovoru zaključeno je da književni jezik Hrvata i Srba treba biti zasnovan na narodnom štokavskom dijalektu ijekavskoga izgovora, a pravopis treba biti fonetski. Međutim, kako je rečeno, Gaj nije bio zadovoljan tim rješenjem, što je popratio velikom rezervom u *Narodnim novinama* (1850.); gramatik Babukić i A. Mažuranić ostali su vjerni ilirskoj koncepciji o književnom jeziku, a pridružili su im se A. Veber Tkalčević i B. Šulek. Zato, a i zbog Vukove nepopularnosti zbog njegovih članaka o Hrvatima, kancelar Mažuranić 1862. uvodi u hrvatske škole ilirski tip književnoga jezika i pravopisa. Bečki su dogovor proveli u djelo tek Daničić, I. Broz i T. Maretić 1880., odnosno 1892. Ipak, prema Jonkeu, zasluga je iliraca što su ponudili „jedan jedinstveni književni jezik čitavoj hrvatskoj književnosti“ (isto: 241), u Šulekovoju znanstvenoj terminologiji, te Gajevoj latiničkoj grafiji, a što su sveli Hrvate i Srbe na zajednički jezik imalo je daleko više negativnih nego pozitivnih efekata, kao što je povijest pokazala sve do najnovijeg doba, jer je jezik, „narodni“, služio za udaljavanje Hrvatske od njena prirodna zagrljaja, zapadnjačkog, političko-društvenu represiju, i oduzeo jeziku njegovu „materinost“.

Uz eliminiranje kajkavskog i čakavskog kao dijalekata valja reći da je bila vođena ilirskim gotovo mitskom fascinacijom. Naglasiti je da ipak nema dokumenata u kojima bi se izričito pravila barijera prema tim jezicima. Naime, napuštanje kajkavskog kao nerazvijenoga jezika u korist razvijenije štokavice ne stoji, dapače na početku druge trećine 19. stoljeća kajkavica zagrebačkoga tipa bila je za izradbu modernog standarda civilizacijski pogodnija od štokavice, a navlastito „izmišljene“ novoštokavštine. Time je učinjena nepravda, jer se kajkavski dokazao i u znanstvenim i u književnim djelima, čemu je dokaz razvitak poezije u 20. stoljeću. Dakle, kajkavski jezik, srozan na razinu nepoželjna dijalekta nije uzet za osnovicu hrvatskoga standardnoga jezika, ne zato što sam po sebi ne bi bio sposoban za tu ulogu, nego iz posve drugih razloga – političkih, društvenih i geografsko-jezikoslovnih (usp. Brozović, 1966: 249-253). S čakavskim se dogodilo isto, dapače uvjeti su za njega bili još nepovoljniji. I čakavska književnost od Marulića do Balote, Franičevića i Načinovića dokazuje opsegom i tradicijom još razvijeniju književnost od kajkavske.

Očito je da su svi jezici (i dijalekti) podobni za *sve* funkcije, samo trebaju pogodovati civilizacijsko-kulturne prilike da se oni razviju. Ideologem kako se novoštokavski izdiže kao neka superiorna jezična materija, s imanentnim sposobnostima za funkciju standarda, posljedica je a ne uzrok izbora novoštokavštine za temelj standarda. Bit problema Hrvatskoga narodnog preporoda u tome je da razvitak jezika i civilizacije nije u nas bio ravnomjeran, ni vremenski ni teritorijalno, pa se dogodio paradoks da su politički i geografski uvjeti bili nepovoljni za dijalekte na kojima su se izražavali viši civilizacijski oblici, koji su bili neprimjereni za modernu urbanu civilizaciju (usp. Brozović, isto: 251), za što je relativno povoljan bio novoštokavski dijalekt. Međutim, valja napomenuti da se zagrebačka kajkavska agramerština sačuvala sve do kraja 20. stoljeća i da je ugrožena samo zagrebačkim demografskim promjenama, i to ne posve. Nadalje, teza kako je u ilirizmu nastao književni jezik u Hrvata potpuno je pogrešna. Jezik dopreporodne književnosti – dubrovačke, Kačića, Divkovića, Reljkovića – veoma je sličan, a od današnjega hrvatskoga suvremenog jezika razlikuje se udaljenošću razvojnoga stupnja tipična za europske standardne jezike. To jamačno znači da preporod *nije* bio u jezičnom pogledu tako bitno prijeloman kao u sferi kulture i politike. Zato moramo poći upravo od Kačića, dapače kao što je naznačeno i ranije, u eksplikaciji te geneze, a ne samo od Gaja, jer ćemo inače i dalje podržavati arhemitološke projekcije. Kako inače Gajem protumačiti Mažuranića koji je kao 16-godišnjak čakavac, a 1830. na štokavštini pjeva *Pozdrav Vinodolu*, i to u čakavskoj Rijeci. Jamačno ne pod Gajevim utjecajem. S druge strane, teza o hrvatsko-srpskom jedinstvu 1830-ih ponajveća je mistifikacija, jer je novi standard u Srbiji ozakonjen tek 1868. Opet nam se potvrđuje teza da je jezično značenje Hrvatskoga narodnog preporoda u tome što je značilo političku, nacionalnu i kulturno homogenizaciju, dok je izgradnja standarda počela ranije, a dovršena kasnije.

Dalmacija je bila specifičan primjer. Tada je ona u nepovoljnim društvenim i političkim prilikama, ali je ipak, navlastito u Zadru, kulturni život bio dinamičan, i to baš u jezičnom segmentu. Izlazi *Kraljevski Dalmatin* dvojezično, a Šime Starčević, na poticaj francuske vlasti, sastavlja dvije praktične gramatike, od kojih je važna *Nova ričoslovnica ilirička* (1812.), “najsajnije i najdublje hrvatsko gramatičko djelo u prvoj polovici 19. stoljeća” (Vodnik), na temelju čistoga ličkog govora i s oznakom za naš četveroakcenatski štokavski sustav. Nadalje, za vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji vrijedan je pozornost

sti sastanak komisije tadašnjih jezičnih stručnjaka 16. 10. 1820. u Zadru (s F. P. Appendinijem na čelu) da bi riješili problem u načinu pisanja, odnosno da bi odredili jedinstvenu latiničku grafiju, što je učinjeno relativno dobro i zadovoljavajuće (usp. Vince, 1966: 243-248).

Međutim, moramo biti oprezniji s tvrdnjama kako su to „sporadične pojave“ (isto: 244), naročito s aspekta kasnije polemike i djelatnosti *Zore Dalmatinske*. Naprotiv, od početka je dominirala svijest o hrvatskom, a ne ilirsko-jugoslavenskom, konceptu. Čitava aktivnost A. Kuzmanića na toj je crti, načelno vodeći polemiku, jer pravopisna i jezična problematika nije bila samo jezična, nego je zadirala u supstancijalno pitanje hrvatskog identiteta, i ne više samo u romantičkom herderovsko-humboldtovskom habitusu, nego u pravom heideggerovskom smislu. Dakako, moglo je djelomično biti riječi i o borbi za primat i prestiž, a djelomično i iz taktičkih razloga: dalmatinska je cenzura nerado gledala na suradnju Dalmacije i uže Hrvatske. Kuzmanić će doduše prihvatiti Gajevu grafiju u *Zori Dalmatinskoj* 1849. No, on se sa svojim istomišljenicima (Š. Starčević, Vrdoljak-Imočanin, Ivićević) zalagao za ikavsku varijantu, gledajući sasvim praktično, glede potreba u Dalmaciji jamačno, dok su ilirski koncept smatrali nereálnim. Kuzmanić zapravo, braneći jednostavan, nedotjeran narodni govor, ne brani samo jezik i mogućnost komunikacije, nego ujedno brani i dignitet seljaka, koji tada čine glavninu hrvatskog pučanstva, brani u biti „svijet ‘lokalnog’ života“, a činjenicom razmrvljenosti brani zapravo demokratizaciju kulture kao načelnu kulturnu tvorbenu čest. Kuzmanić je, opet, razmišljao i o hrvatskom kontekstu, a ilirsko pozivanje na južnoslavenski kontekst držao je nepotrebnim i nereálnim. To dokazuje i činjenica što je on *Zori Dalmatinskoj* namjenjivao ime *hrvatska* (A. Kuzmanić, *Poslanica Dalmatincima*, Split, 1861.), a „dalmatinska“ je ostala iz nužde. Dakle, Kuzmanić u biti jest za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske.

Kako su Slovenci ostali u svom jeziku, a Srbi prihvatili ekavski govor kulturnije Vojvodine, očito je kako je svaki narod usmjerio svoj književni jezik prirodnim putem, a jedino se zagrebačka škola zanosila iluzijom o jezičnom ujedinjenju svih južnih Slavena, pa se na taj način u svom utopizmu pokazala kao retrogradna, te ne samo što je usporavala rješenje, nego je skrenula jezični put s njegova prirodnoga evolucijskoga toka. Iz toga slijedi da je zadarska škola branila realniji i prirodniji put kad je bila riječ o tipu književnoga jezika, inzistirajući na što-kavskom narodnom dalmatinsko-ikavskom govoru kao najboljem temelju za književni jezik svih Hrvata. Ta ideja,

iako je stavila u zagrade kajkavski, legitimirala je svijest o organskom razvitku jezika. Kuzmanić je osjećao i isticao tu povezanost s hrvatskim predima i povezanost hrvatsko-dalmatinske književnosti s književnošću u svim drugim hrvatskim krajevima, pa je dakle jasno da je koncipirao stajalište, uzimajući u obzir „lokalni svijet života“, tradicijsko ishodište kao „prvobitni“ logos, te jezik kao maksimalnu mogućnost „ovanjštenja“ navedena „svijeta života“.

U Zagrebu tridesetih godina, gradu koji je brojio jedva 8000 stanovnika, austrijskom provincijskom gradiću u kojemu se švapčarilo i mađariziralo, gesta nešto više od desetak iliraca bila je zaista nešto neobično, posljedice čega su se dugo odvijale. Jezična „revolucija“ imala je pretenzije jednako znanstvene, kulturne, književne, zapravo temelje, s jedne strane identiteta, a s druge epistemološkoga projekta. S ambicijama da ponudi jedan književni jezik, da započne tvorbu moderne hrvatske književnosti, da gramatički i pravopisno normativira. Sociološki gledano hrvatski narodni preporod započinje nova klasa, građanska, zapravo inteligencija kao njen reprezentant. I prvo što joj je bilo na umu bilo je da ukloni feudalni poredak, u ime naroda, kao smetnju svojoj propulziji. Zato se oni angažiraju na više područja: u politici (sabor), kreirajući samostalnu političku ideju i prema Austriji i prema Mađarskoj; pokreću novine svjesni važnosti medija; pokreću i književne časopise znajući da su oni motori književnosti; nabavljaju tiskaru da bi mogli tiskati ono što žele, svjesni dakle moći diskurzivnih praksi; osnivaju čitaonice i knjižnice kao moderna mjesta utjecaja i promidžbe; utemeljuju kazalište svjesni, kako su govorili, da je ono škola naroda; uređuju osnovno i srednje školstvo, svjesni pedagogizacije i njene moći; osnivaju sveučilište i akademiju iz razloga institucionalizacije moći; naglo se rascvjetava znanost, svjesni da ona omogućuje različite demistifikacije i demitologizacije, a izdavačka djelatnost, od školskih udžbenika do književnih tekstova, pučkih kalendara i priručnika za praktičnu uporabu, otvara im mogućnost nemjerive sfere utjecaja na transformaciju nacionalne sfere i kulturne „nadgradnje“. To ilirci nisu uspjeli sve realizirati u „svojih“ petnaestak godina, ali se to ostvarilo u vremenskom „produžetku“.

I jezik je, dakle, bio jedan od segmenata, i to ponajvažniji zbog njegove diskurzivne moći. Vidjeli smo da je štokavski idiom imao već stoljećima svoju uporabnu tradiciju u različitim manifestacijama hrvatske kulture. U novim okolnostima on je dobio još i političku moć – saborski nastupi – i kao takav već razvijao svoju terminologiju i svoju uvjeravalačku snagu. K tome valja istaknuti da su ilirci već razlikovali funkcionalne jezike. Naime, oni su

književnom jeziku namijenili poseban status u odnosu na jezik tiskovina, školski, znanstveni. Oni uz klasicističku i romantičku poetiku uzimaju dalmatinsko-dubrovačku tradiciju kao krucijalnu argumentaciju, ako koristi, a ako ne, odbacuju je, legitimaciju jezične moći koja je u stanju revolucionirati i književnost i jezik i društvo. O tomu eksplicite govori i Gaj i još bolje Demeter, koji najjasnije elaborira dvije jezične razine i funkcije – pjesničku i „racionalnu“, a riječ je o „prozaičnim“ (nebeletrističkim, znanstvenim) uporabama jezika. Za razliku od omraze prema njemačkom i mađarskom, oni se pozivaju na latinski, ne samo zbog hrvatskog latinizeta kao onodobno univerzalnoga materinjeg jezika, nego i zato što je on bio političkim argumentom u borbi za hrvatsku autonomiju. Latinski jezik nije bio samo jezik opće komunikacije, nego i znanstveni i kulturni medij, dapače i pedagoško-prosvjetni faktor – na njemu se učilo i pisalo, i tako „prodiralo“ u europski horizont.

Međutim, tko je, kada i na koji način kriv što su vode skrenule s pravca, i to u doba Khuena, kada je „secesijska“ filologija, udaljena od autohtone književne stvarnosti, nametnula svoje konstrukcije, osuđujući ovu kao provincijalnu? To je prvi značajniji bezobziran i brutalan dogmatski napad na vrijednost i vjerodostojnost jezika književnosti i uopće njegove kulturne matrice, stalno forsirajući jezik narodne književnosti. Hrvatska književnost 19. (Šenoa, Gjalski, Kovačić) i 20. stoljeća (Matoš, Krleža, Nazor, Galović, Domjanić, Goran Kovačić, Balota, Gervais, Načinović i dr.) na svu sreću nije poslušala taj „pravovaljani“ Maretićev sud, te je nastavila ne samo „trovrskom“ poetikom nego i „trovršnim“ jezikom, iako je to hrvatska književna historiografija dugo prešućivala (usp. Barčevu knjigu o ilirizmu). Paradoks je bio u tome što se „vrstnom“ jezikom određivala estetska mjera, što bismo mogli imenovati estetičkom ideologijom utemeljenom u „pravovjernoj“ varijanti (idiomu) jezika. Tako stoji i lucidna primjedba da takovrsna igra oko jezične problematike ilirizma „nije nastala u samom pokretu, već u glavama onih, koji su se i u lingvistici i u općoj ideologiji konstituirali u jednom drugom vremenu i na jednim drugim principima, a zatim su taj model predali i kao mjeru prošlosti i kao mjeru budućnosti“ (Kalenić, 1980: 12).

Novostvoreni jezik, koji je trebao standardizirati i „unificirati“ književno polje, imao je dakako ambiciju stvoriti i nov južnoslavenski politički, društveni i kulturni identitet, kao neki nadidentitet, čime je urušio dotadašnje hrvatske jezične, društvene, etničke i kulturne identitete.

Prema tim nastojanjima već je i tada bilo otpora ne samo u filološkim borbama nego u jezičnom i kulturnom polju, dok će se to kasnije radikalizirati oživljavanjem „dijalektalne“ književnosti, zapravo književnosti na nešto-kavskim jezicima (usp. Milanja, 2010.), posebno u 20. stoljeću. To oživljavanje nije značilo samo obnovu nostalgičnih gesta pjesnika koji su rođenjem pripadali nekom od „dijalekata“ (Galović, Balota) nego, kako je bilo razvidno iz žustrih polemika koje su se vodile, ono je imalo i političke implikacije. Točnije bi bilo reći da je imalo identitetske implikacije, pri čemu se jednako imalo na umu etnos, kulturu, društvene mikro/lokalne zajednice, etnološko i antropološko naslijeđe, dakle podrazumijevalo je u svakom slučaju tradicijski kontinuitet, a ne prekid u korist neautentičnog i izmišljenog identiteta.

Želimo li rekapitulirati, u najkraćim crtama, snimak stanja moći jezika kao identitetskoga, nacionalnog kulturnog elementa, valja istaknuti nekoliko stvari. Glede *imenovanja* idioma, *lingua Illyrica*, *lingua Sclavonica*, *slavonski (slovenski)*, *hrvatski jezik*, „ilirski“ je nominacija jamačno „izvanjska“, jer je govornike tog idioma smještala u određen politički prostor (nekadašnjeg Ilirika), a druga je nominacija dolazila „iznutra“, jer pokriva plemensku genezu. I jedna i druga nemaju, izvorno, etničku konotaciju, i tek bi nominacija „hrvatski“, kao zamjena nominacije „slavenski“ (od 13. st.), opet, imala više kulturnu naznaku (usp. Škiljan, 2002: 243-244).

Što se tiče *politizacije* jezika, to jest svjesne uporabe u konstruktivnom nacionalnog identiteta, proces je sazrijevao vernakularizacijom, od „opismenjavanja“ (solunska braća) do gramatikalizacije (B. Kašić). Tek ga je Vitezović postavio kao program (*Croatia rediviva*, 1700.). No, kako je upućen Bečkom dvoru (po čijoj je narudžbi i rađen), geografska prostornost (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija) figurirala je jamačno kao jači argument od jezičnog, što je i razumljivo u tom kontekstu u kojemu je „političko“, tek „naknadno“, trebalo osigurati i „jezično“. To ne znači da Vitezović nije bio svjestan „jezičnog“, koje će osigurati političko preko administrativne uporabivosti. Vrhu toga, „jezičnom“ je nedostajala društveno-elitistička reprezentacija kakva je bila u liku Zrinskih i Frankopana koja bi mu mogla osigurati „političko“, a koja je nestala u neuspjeloj uroti, te kakva će se pojaviti tek Hrvatskim narodnim preporodom. U njemu se profilirala jača društveno homogena grupacija (građanska) koja je bila nositeljem političkog projekta kojemu je, s obzirom na politički kontekst, „jedino“ jezik (to jest književnost i kultura) mogao biti ne samo simbolom nego i tvarnom supstancijom političkoga konstituiranja

(prema „unutra“ sabiranja, a prema „van“ oponiranja), a koji je obuhvaćao i „prostor“ i „kolektiv“. Naveli smo kako su i Reljković i Kačić donekle bili priprava i ostvarivali politizacijski proces vernakularizacije „u malom“, a za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji čak i administrativno i teritorijalno, koja je u tom smislu „ranila“ prema gornjoj Hrvatskoj (Vrhovec, Mihanović, i potom Gaj).

Međutim, za glavnu i važnu kritiku toga jezičnog „obrata“, odnosno konstrukcije za buduću „talionicu“ hrvatske supstancije, mogla bi pomoći deridovsko-lakanovska analiza dihotomije pismo – glas, koja je ovdje bila na djelu više od stotinu godina prije Derride. Kako smo i naznačili, ona je bila posve „jasna“ i programski i konstitutivno-koncepcijski, i ne treba joj se posebno vraćati, jer je procesno posve normalna. Ali prije toga nam mora biti jasna spoznaja o jeziku kao „kući bitka“ (Heidegger) kako su to ilirci, pozivajući se na Humboldta, držali. U temelju je toga pitanja prijepor materinji – narodni, pismo – glas, „etimologizam“ – „fonologizam“, „latinski“ – „narodni“. Ili da parafraziram: „piši kako govoriš“ prema „govori kako piše“. „Izvorni“ su hrvatski jezici (glagoljica, latinski, čakavski, kajkavski, ikavski), uvažavajući upravo pismo (pisanje), normirali prema „pisivosti“ (pismu), a ne prema „govorivosti“ (glasu), bez obzira na grafijske teškoće koje su potjecale tek od izuma stroja za pisanje, tiskanje, a ne manualna pisanja. Manualnost im je čak pridonijela i određenu pikturalnost, namirući im i „slikarsku“ medijску značajku, a ne samo alfabetsku. Oni su dokazali da mogu ispunjavati institucionalne obveze kao pravi *mater lingua*.

Dapače, alfabetom je počela kulturacija, pisana memorija, ponajveći stupanj apstrakcije, te konačno društvena diferencijacija. Pismom se jezik „disciplinirao“ i trajno „kartografirao“, te konačno „upisivao“ ono što je jezik kao „prije-pisma“ već izgovarao. Osjećaj da se „fonetizacijom“ (vukovaca) gubi prvotna „pismovna“ značajka jezika odnosio se na činjenicu da se njome jednostavno ne može iskazati bogatstvo pisma, i da se jednostavno „fonetizacijom“ uskraćuju relevantne hrvatske identitetske značajke i skreće prema počinjenosti ne samo, dakako, u jezičnom, segmentu. Ali i kad je riječ bila „samo“ o jeziku, bilo je razvidno da takva vrsta „fonetizacije“ dira koliko u „povijesnost“ jezika toliko i u njegovu „supstanciju“. Kad je riječ o prvom, nema sumnje da se time jasno kušao brisati povijesni oblik, povijesna memorija, povijesna praksa, pa dakle i tvorbene česti same supstancije, a kad je riječ o drugome, jasno je da se išlo za ciljem potpunoga brisanja

hrvatske supstancije (subjekta), ne samo u njenoj „izvornosti“ nego i u njenoj životnosti (povijesti), „fakticitetu“.

Prema tome, postaje jasnim kako prijem oko „forme ovanjštenja“ nije bio puko jezično, ili, blaže, pravopisno pitanje, nego dubinsko pitanje opstanka, kako pojedinca tako i naroda, nacije, kulture, identiteta. Ili drugačije rečeno, kada se jezično pitanje počelo politizirati, ono je steklo jačinu nacijske identitetske konstituente i svijesti. A to znači da kada jezik izgubi to svojstvo postupno će se evolucijski „vraćati“ natrag od standarda k vernakularu, a ovaj k nekom od dijalekata, ili jednostavno lokalnog „materinjeg jezika“ („obiteljskog“ jezika) i završiti u nekoj etničkoj (mjesnoj, pokrajinskoj, obiteljskoj) enklavi i tako „zamrijeti“, o čemu današnji proces globalizacije nedvojbeno svjedoči. Slično će se dogoditi i s književnošću: i ona kad bude prestala biti „politična“ izgubit će svoj smisao, iako će imati određena „značenja“, te će se „zagubiti“ u „pojedinačnim ispadima“ (čemu smo, opet, danas svjedoci u post/kvorumaskoj grupaciji hrvatskih pjesnika).

Romantizam

Ugledanje na klasicizam (kod Mažuranića, Demetra u drami, primjerice), kao i priziv renesanse, slobodni duh, romantički individualizam, „rasute“ forme, i drugo, „obnova“ Gundulića i „dopisivanje“ njegova spjeva (protureformacija i barok), te racionalistička paradigma, kao razumska „kontrola“ romantičkog razigranoga genija – sve je to trebalo posvjedočiti o intenciji jednake ili slične kulturne, s implikacijama nacionalne, i dakako književne, vrijednosti u onom dijelu ilirske romantičke književnosti koja se nije zadovoljavala samo propedeutičkom, budničarskom (nacionalnom), dakle prosvjetiteljskom ulogom (po čemu se približavala pučkoj varijanti, varijanti pučke književnosti). Time je ona trebala posvjedočiti kako ucjepljenje u tradiciju („vertikalnu“), i tako pokazati „našost“, s jedne strane, kao što je trebala pokazati, slično, svoju europsku („horizontalnu“) orijentaciju, dokazujući tako i svoju upućenost, naobrazbu, svoj kreativan odnos s onom kulturnom matricom za koju je vazda tvrdila da u njoj participira. Na svoj to način potvrđuje i Vraz kad se najprije kompleksnim programom (časopis *Kolo*), a potom i realizacijom književnosti, suprotstavlja utilitarnoj, što znači previše funkcionalnoj, ideji pjesništva (*Braći što ište da pjevam davorije*), iako će, paradoksalno, on više preferirati etos narodnoga pjesništva nego Dubrovčane, koji da su mu duhom strani. Svo vrijeme ilirizma će i proći u

bistrenju „spora“ oko pučkog/niskog i estetskog/visokog, pa ako će Mažuranić biti sretna sinteza, već će sfera teorijskoga književnog uma, čak i u vrijeme romantizma, a posebno bidermajera, ukazati na estetsko kao jedino moguće, dok će se Senoa, Jagić, Marković opredijeliti za visoko/estetsko kao isključivo. Bila je to borba za kanon (što ovdje ostavljamo po strani; usp. Protrka, 2008.).

Već smo naznačili da bismo to mogli nazvati vertikalnom dimenzijom (usvajanjem „vertikalne“ tradicije), a horizontalnim pak izjednačivanjem, barem u segmentima *poetičkog* i, implicite, *političkog* etosa, ako ne uvijek i estetički najuspješnijega. O političnome poetičkoga nisu bile samo namrijete djelotvorne silnice samorazumljivošću uvažavanja „vertikalne“ ucijepljenosti u „našost“ – a to je čak i programatski bilo objavljeno – nego i „horizontalno“, „prostornim“ asimiliranjem kulturnog i književnog polja, ne samo kao estetske činjenice nego i kao opće sociokulturne, ideološke i političke dinamike. Moglo bi se reći da je i sama logika žanrovske progresije implicirala različite ideje, pa uz ine i političke (Byron – Demeter). Dokaz su tome Nemčićevi putopisi, a posebno Demetrov spjev *Grobničko polje*, jednako u komparaciji talijanskoga i hrvatskoga krajolika kao kulturne (implicitne i političke) metonimije, kao i u estetičkom pakiranju, iako bi se, radikalno govoreći, za oba moglo reći da i nesvjesno preuzimlju dio nametnutog kolonijalnog okulara, upravo kad navode kulturne i kulturacijske karakteristike krajolika (opozicija strano – naše kao povijesno-umjetnička muzealnost spram goleti hrvatskog krajolika). Jedno je djelo najbolji romantički putopis romantizma, a drugo je djelo najuspjeliji romantički ep romantizma. Dakako da je jedno i drugo radilo na arhemitizaciji, jer je trebalo „uravnotežiti“ značaj i veličinu „entiteta“ koji se uspoređuju, pa tako Hrvatska ne zaostaje za Europom, čiji je dio. Slično će kasnije i Matošu hrvatski krajolik biti metonimija Hrvatske i hrvatstva. Na taj se način „punila“ i „ocjelivala“ *hrvatska* kulturna paradigma, koja je (njeni označitelji) izravno proizvodila i *hrvatsku* naciju, jamačno s političkim implikacijama. Ako je, dakle, „vertikala“ služila uspostavi poveznice s dubinskom domaćom tradicijom, obnavljajući i afirmirajući tradiciju te preuzimajući jedan njen dio, „horizontalala“ je jamačno smjerala posjedovanju sluha za europski horizont i kontekst, njegove kulturne i umjetničke recentne smjerove, čime se svjedočilo o komunikacijskoj protočnosti i sluhu za europske kulturno-umjetničke novosti, za vrijednosti i za pripadnost, jednostavno pripadnost tom civilizacijskom horizontu.

Valja međutim početi „otpočetka“, od ideje koju je namrla književnost, točnije budničarsko pjesništvo argu-

mentom „poljupca Trnoružice“ (Wehler), prema kojemu se uspavana nacija trebala jednostavno „probuditi“ iz dugovječna sna (Derkos, Štoos govore upravo sličim metaforama). No, to nas metaforičko izražavanje ne treba zavoditi u smislu jednostavna značenja, nego se valja upitati o „sadržaju“ sna, tko su bili uspavatelji, a tko spavači, tko buditelji, a tko probuđeni, jer očito nije bila riječ o istome. Ako kolonijalni status zadovoljava na prvi pogled, jer otkriva strane državne tutore (uspavatelje) i narodnu supstanciju (uspavane „Ilire“), to valja povijesno „razotkriti“ radi jasnoće „nutarnjeg stanja“, a još više pak treba analitički objasniti buditelje („odozgo“) i probuđene („odozdo“). Ili drukčije rečeno, i nacija, i san, i dugovječnost imaju svoj jasan (kontekstni) povijesno-semantički „obujam“, kao i svoje razloge „čekanja“ buđenja.

Kada se veli da valja početi „otpočetka“, ovdje je to u blizini onoga pitanja koje nije ekskluzivno književno, naime estetičko, nego naprotiv ono koje je kulturno-društveno, što znači da nas ponaprije zanima na koji je način književnost „pročitala“ zbilju, čime ju je diskurzivno „zacementirala“, pri čemu je ukazivala na važnost pojedinoga sektora, društvo koje je reflektirala sugerirajući ujedno u kojemu smjeru bi ono (društvo) bilo poželjno razvijati se, dakle u stanovitom smislu njena (književnosti) konstrukcijska ideja. A „otpočetka“ znači da ipak nećemo krenuti od začinjavaca nego od onih „polja“ koja su donekle otvorila vrijeme i model hrvatskoga narodnog i nacionalnog preporoda pa bila, dakle, određena predradnja, i to opet ne u svojoj „iscrpivosti“ nego u glavnim konstitutivnim nositeljima „ideja“.

Moglo bi se reći da je već Gundulić svojim „osman-skim“ slavizmom, a posebice Vitezović zacijelo svojim jezičnim, političkim i kulturnim programom već „unutar“ horizonta koji obrubljuje naš problem. Tim više što potonji anticipativno „skicira“ glavne ideje ilirskog pokreta, a prvi dijelom jezično-književne (barokne), kao i domovinsko-bukoličke utopije, da su, dakle, radili na poslu buđenja „uspavane Trnoružice“, jedan dakle europskom „klasičnošću“, a drugi kroatocentričnošću gotovo starčevićevskog tipa. Kulturne, antropološke, društvene, nacionalne, pa i ontološke figure koje su oni „skicirali“ ušle su kao temeljne, koliko *sua sponte*, logikom romantičnog zanosa, toliko kartezijansko konstrukcijski, logikom konceptualne promišljenosti, koliko „weberovskim srcem“ toliko i „kantovskom umnošću“, koliko imanentnim „iznudama“, toliko i „vanjskim“ kulturno-civilizacijskim „nagovorima“.

Međutim, mi ćemo ovdje ipak „započeti“ onom paradigmom koja je takorekuć *a priori* bila ugrađena u kon-

cept, a da to ovaj nije trebao posebno „domišljati“, jer je bio samorazumljiv s obzirom na to da je koristio one konstituente koje će i Hrvatskom narodnom preporodu biti temeljne. Odnosi se to dakako ponajprije na Reljkovićev ekonomski program te Kačića Miošića (a njemu možemo pridodati i Filipa Grabovca) civilizacijsko-kulturnu paradigmu, jer su obojica svojom racionalističkom, prosvjetiteljskom strategijom u bitnome tvorili i ilirsko-društveni i politički, a dijelom i romantičko-estetički (književni) model, pri čemu se njihov racionalistički prosvjetiteljski impuls prenio i u razdoblje romantizma.

Da se Reljkovićev *Satir* (prvo i drugo, prošireno, izdanje) može iščitati ne samo kao književno-umjetnički uradak pokazala je stručna (ne znanstveno-književna) literatura (Bičanić, 1952: 23-64; Rihtman-Auguštin, 1984.; Pavlović, 1989.) o tom djelu. To je kritičko promišljanje koristilo argumente *ekonomske* i *folklorno-antropološke* misli na kojoj je Reljkovićevo djelo bilo utemeljeno, posebno u svojim reformatorskim nakanama. U svojem je djelu, naime, on ponudio društveno-ekonomski prikaz Slavonije (i kućnih zadruga) kao i, na temelju toga, ekonomsko-politički program. Zapravo je riječ o dva programa, jer je vremenska razlika između prvoga (1762.) i drugog (1779.) izdanja bila šesnaest godina. No, pored toga djelo je zanimljivo i *sociološki*, jer nudi obilje podataka o obiteljskim i zadružnim odnosima, kao što se u njemu mogu prepoznati začeci *slavonskoga nacionalizma*. Pače se iz područja *pedagogije* prepoznaju segmenti *seljačkoga* shvaćanja odgoja i škole, a i na području epistemologije može se razaznati *racionalistička* i *tradicionalistička* epistema. Oslobođanjem od Turaka koncem 17. stoljeća Slavonija se od stočarske pretvara u ratarsku, od nedisciplinirane „vojne demokracije“, u organiziranu. Zapravo, riječ je o preustroju *društva*: nova je tvorevina kombinacija feudalnog gospodina, kapitalista koji je investirao u vojnički čin, i časnika koji je jedina vlast, i kao takav „gospodar života“, što će se kasnije i u Freundereicha (*Graničari*) osjetiti kao relevantan dramaturški i društveni segment. A ratarstvo je povezano s okrupnjivanjem društvene skupine radi kontrole, pa tako nastaju veća naselja (kao metonimije kućnih zadruga), što izravno „provocira“ (urbano)-*seosku arhitekturu*.

Jamačno kao carski oficir Reljković se zauzeo u korist oficijelne politike carske vojne uprave, dakle iz pozicije kolonijalnog persuazivnog diskursa (s kojega je mogao dijeliti lekcije), pa je s tih pozicija on i tumač i propagandist, i kao takav obara se na ostatke narodne organizacije na selu, te „turskim skulama“ suprostavlja napredne, što je zapravo tip „prosvijećenog apsolutizma s vojničkom batinom“ (Bi-

ćanić, isto: 31). S naglaskom na kućno gospodarstvo, on zagovara unaprjeđenje poljodjelstva i trgovine, čime se razbija patrijarhalna prirodna kultura, a unosi na selo segment kapitalističke ekonomije. Za poljodjelstvo sugerira etiku rada, unaprjeđenje ratarstva i trgovine koja bi trebala prijeći na robno gospodarstvo, to jest unošenje novčanih odnosa u patrijarhalnu prirodnu ekonomiju.

Šesnaest godina kasnije, u novom izdanju, on je optimističniji s obzirom na promijenjeno stanje u Slavoniji. Ono se očituje u naseljavanju i obradi većih površina i uspostavi trgovačkih putova, propulziji austrijske fiziokratske škole, lomljenju primitivnoga patrijarhalnoga poretka, brizi nad šumama i iskorištavanjem drva, trgovini, posebno robnom gospodarstvu, zatim davanju značaja obrtima. A glede učestale diobe kuća (zadruga) predlaže neku vrstu agrarne komune vojničkog tipa jer se tako lakše snosi teret. Racionalist, odgojen u Saskoj i Šleskoj, Reljković zalaže se za neku vrstu „prirodnoga poretka“ kao onoga koji oslobađa snage građansko-kapitalističkoga poretka od kočenja feudalizma i primitivnoga patrijarhalnoga društva. To ga nije omelo da u ženi ipak vidi glavnog uzročnika nesloge i diobe (zadruga), s jedne strane, te sitnog potkradanja za interese svoje uže obitelji, s druge strane, što je opet bio podrivajući element. Na taj je način kategoriju „snalaženja“, to jest „prikrivene krađe“, detektirao kao konstitutivan i ontološki element slavonske *forma mentis*, a metonimijski i cjelokupne hrvatske supstancije. Razvidno je, dakle, koje to segmente Reljković preporučuje kao bitno modernizacijske – sfere ekonomskog, tehničkog i društvenog kao bitno progresivne, koje su poželjne i „s onu stranu“ (mogućih implikacija) kolonijalnog diskursa, jer naprosto posjeduju moć „viška“. Dakle, on je bio svjestan činjenice da se bez izgradnje tehničke subjektivnosti neće moći napredovati, pa je zato i ponudio barem neke od spektra potrebna da se on konstituiraju.

Slična zapažanja daje i njegov zemljak Vid Došen, ali uz to upozorava na segment *vatre* kao središnjega mjesta simboličkoga, društvenoga i terimorfna (i heliotropskog) „događanja“ (kasnije će to Mile Budak u romanu *Ognjište* rabiti kao centripetalno mjesto očuvanje rodne, društvene i kulturne matrice, a dio moderne će biti time zaražen – Tucić, Kosor). To znači da su navedeni pisci jasno uočili, s jedne strane „realizam“ i njegovu politizaciju, na koji će se kasnije prisloniti i August Senoa, Josip Kožarac, naročito prosvjetiteljskom funkcijom, a s druge strane na antropološko-kulturne simboličke figure koje su tvorile simbolički imaginarij kao svojevrsan „regulativ“ dnevna opsluživanja života pojedinca i zajednice. Oni su zapravo

sasvim jasno i donekle precizno naznačili glavne segmente kompleksne epistemološke paradigme, kako u polju sistematizacije znanja, tako i u sferi praktične primjene, što podrazumijeva dostatnost za realizaciju kulturno-nacionalno-gospodarske cjeline – slike funkcioniranja društva. Oni su naprosto otkrili polje označitelja kao detektiranje, realiziranje i progresiju označenih, što znači proizvodnje značenja i prakse kao društvenih i epistemoloških činjenica. Upravo u Foucaultovu smislu moći diskursa.

Andrija Kačić Miošić, kao svojevrsna kulturna sinteza od Marulića do njega, uspostavlja neku vrstu *pučko-epistemološke* filijacije hrvatskog subjekta/bića osamnaestostoljetnog prosvjetiteljstva. Dakako, ponajprije je za ovaj naš horizont problematiziranja relevantan njegov *Razgovor* (1756.), koji je također doživio prošireno izdanje (1759.). Važan je on najmanje zbog šest „epistemoloških“ razina koje možemo, za ovu prigodu, prepoznati. Ovdje dakako nije mjesto za stilsko-tehnologijsku, poetičku analizu djela, koja da nije samo pučka (usp. o tom Botica, 2003.), nego za ukazivanje na prepoznate razine koje su ulazile u tvorbu različitih konstrukcija identiteta.

Prvi sloj je svakako *jezična* faktura, jer jezična realizacija svjedoči o, može se gotovo tako reći, unifikaciji i standardizaciji. U tom bi se smislu moglo tvrditi da *Razgovor* posjeduje svoju („normativnu“) gramatiku, kojoj dakako prethode Gundulić, Vitezović, a posthodi Reljković, pa bi se moglo reći da su svi i oni sutvorci takve gramatike. On je i prije Gaja, iako kao varijanta štokavske ikavice, donekle standardizirao i normativirao hrvatski književni jezik na kojemu će dalje raditi književna praksa pred- i post šenoinskoga razdoblja. Međutim, u još jednom je segmentu važan Kačićev jezik. On nije zamišljen kao *pismo* nego kao *govor*, to jest književno je intencionalno utemeljen i usmjeren (recipijentu) u svojim auditivnim, točnije *fonetskim*, *glasovnim* vrijednostima, ne samo zato što je i čitav *Razgovor* zamišljen kao „narodna“ umotvorina, nego zato što je ciljao na (zvukovno-govornu) pamtljivost više nego (pismovnu) čitljivost pa se, dakle, više nudio kao govor nego kao tekst. On je znači eminentno proizvodio logocentričku matricu, a podržavala ga je i teleološka deistička projekcija, i kao takav je prethodio onim jezičnim reformama koje su na sličnom (hrvatski vukovci) modelu inzistirale. On je do toga došao „sa svoje strane“, a oni „sa svoje“, ali se u logocentričkoj biti ne razlikuju mnogo, iako su i ciljali na donekle različitu, specifičnu recepciju, pa su i „štete“ (jezične, kulturne) drugačije raspoređene.

Drugi sloj je *temeljna ideja*; kako, naime, tekst pripovijeda o važnim događajima i zbivanjima iz prošlosti južnih

Slavena i njihovih susjeda (povijesti svijeta), riječ je, dakle, o smislu za prošlost, za narodne običaje. Time je ujedno istaknut i afirmiran *etnografsko-folklorni* segment, povijesni kontinuitet hrvatskoga naroda od ilirskih vremena, što je dakako podrazumijevalo i hrvatsku domoljubnu ideju. Posebice je to ojačano motivom junačke i slavne prošlosti, koja će ideja postati jednom od središnjih romantičkih (i ilirskih) ideja vodilja kad se bude supozicionirala spram vanjskog i represijskog pritiska. A sklonošću prema puku, dakle fanonski prezrenima, koji su figurirali kao posebni „entitet“, istaknuo je ideju naroda kao strukturiranoga organizma, što će kasnije i Krleža u svojim *Baladama* također apostrofirati. Razvidno je da je Kačiću Miošiću bilo stalo da posebno naglasi povijesni kontinuitet, čime je istaknuo njegovu (hrvatskog bića) dugovječnost i trajanje, njegovu povijesnu legitimaciju i opravdanje, da ukaže na neke njegove kulturne (folklorističke) narodno-supstancijske odlike, dakle ne strane, importirane i pomodne, a oboje čine njegovu povijesnu, kulturnu i nacionalnu tvarnost. Na tome će, uz ine, inzistirati i pravaška ideja.

Treći je sloj, a zapravo četvrti, *modelsko-strukturni* segment i odnosi se više na poetiku u užem smislu riječi. *Razgovori* su primjer hibridnoga žanra. Uz prozne umetke, Kačić Miošić koristi i tip narodnoga deseterca, dakle je riječ o pripovjednosti, te osmerce, kao lirske „umetke“, u stilu sličnih pučkih uradaka. Nadalje, koristi tip vergilijanskoga epa (cjelina o Skenderbegu), potom koristi također historiografski sloj (Farlati, Vitezović, Segreda), što će kasnije romantizam također koristiti kao romantičku mitizaciju povijesti, podrijetla, slave, časti, u čemu prethodi čak Šenoi. Od usmene se matrice udaljuje time što riše opći plan, to jest deističku univerzalnu projekciju, ali je usidruje u partikularitet vremena i povijesti. To znači da pjesnik i čisto žanrovskim postavom sugerira „vraćanje“ na „provjerene“ vrijednosti pučkoga književnoga iskaza, koji opet sa svoje strane želi biti usidren u historiografski plan, koji se jednim krakom dodiruje hrvatske povijesne supstancije (njene događajnosti), a drugim krakom teži metafizičnosti, pronašav u deističkom planu svoje puno ostvarenje i krajnji „ulazak“. Svojim povjesnicama on prethodi Šenoi, i biva mu stanovitim uzorom, kao što spojem historiografskog i fikcijskog prethodi povijesnom romanu od Šenoe nadalje. Takav model zapravo želi povijest poljepšati književnošću, a književnost osnažiti historiografijom, i tako jedno i drugo učiniti „probavljivim“ – strukturno, funkcionalno, prijemčljivo i poučno. Posebno je pitanje Kačićeva uloga u proizvodnji književna kanona, i to njegove *pučke* varijante, koja je dugo „prijetila“, rastući

paralelno s visokoestetskom, postati prevladavajuća (kantska), ali je dakako završila, vrijednošću u trivijalnost, a pretežitošću u rukavcu, može se reći sve do naših dana.

Sljedeći je sloj *receptijski* efekt, čime prethodi također Šenoi. Nije se slučajno govorilo o njegovim *Razgovorima* kao pučkoj Bibliji, koju je svaka kuća posjedovala. Naime, Kačić Miošić, s jedne strane, stvara čitateljsku publiku u južnoj Hrvatskoj, u čemu je (samo da je to!) njegova monumentalna uloga, a što će istom jačinom i rezultatom nastaviti i Šenoa. A, s druge strane, sam se poziva na receptijski horizont očekivanja kao strukturni segment samih *Razgovora*, što će također poslušati i Šenoa (ali i iz metatekstnih razloga), dok, s treće strane, nudi model prevladavanja „visoke“ i „niske“ književnosti, u čemu modelski prethodi i Krleži i postmodernističkim poetikama. U tom smislu bi se moglo reći da svojim amalgamom u nekoj mjeri i utječe na kasniju pučku i pisanu (umjetničku) književnost, od ideje sakupljanja, što je romantizam prigrlio kao svoju obvezu, do ideje „kopiranja“ ne samo u brojnih pučkih i (seljačkih) samoukih autora (kakve ćemo susresti u međuraću – Miškina), nego i u nekim stilskim i poetičkim rješenjima (od Vraza, pa preko tipa „lakog stiha“ do Slamniga).

Daljnji je sloj svakako *aksiološka* razina, a riječ je o tome da se, naročito poslije Herderovih upozorenja, pa i mistifikacija, o kojima je prije bila riječ (kategorija „prirodnoga naroda“), i takav tip književnosti (narodne) počelo visoko vrednovati, ne samo kao legitimaciju narodnoga bića, nego i kao njegovu estetičku evidenciju, kao njegov povijesni (tijek razvitka), ontološki (bitak bića) i retorički (estetički) plan, recimo. Neće književni akteri ilirizma (Vraz, primjerice) slučajno posegnuti za modelom narodne književnosti kao „izvorne“ i još neočišćene „stranim“ kulturnim naslagama, a zapravo kolonijalnim pritiskom kulturnoga i književnoga modela (primjerice posebno dubrovačkog), neopterećene narodne (poetičke) matrice, pa će je stoga, bar kao dio, ucijepiti u gradnju strukture. Ovdje je dakle jednaka važnost pridana (književnom) modelu kao i „rasporedu“ diskursa, dakle njegovoj moći na oblikovanju kako kulturnog tako i nacionalnog bića.

Daljnji bi segment bio *morlački* fenomen, a zapravo je riječ o civilizacijsko-kulturnoj matrici, koji je inače Fortis proizveo, forsirao i pravdao u „dobrom“ kolonijalnom smislu riječi. Kačić Miošić kaže da se skiće „od Zadra do Skadra“, ali ne spontano i „besciljno“ nego konceptualno i intelektualno zamišljen, i to *historiografsko-dokumentacijski* i *poetički-normativno* („spontana normativnost“): njegov je model „čist“ (kasnije će Katančić, 1791., svjesno

i programski slaviti ljepotu „na narodnu“, imitirajući i stilizirajući narodnu pjesmu uz predromantički, sentimentalistički osjećaj ljupke seoske idile, idealizacije priprosta života).

Alberto Fortis je naime spisom *Viaggio in Dalmatia* (1774.), s poglavljem *O običajima Morlaka*, i tekstom *Hasanaginice* na hrvatskom i talijanskom jeziku, postao kapitalan za europsko prosvjetiteljsko, predromantičko i romantičko viđenje i mistificiranje kulturnoga modela tzv. prirodnih naroda, što je onodobno bilo modom. Djelo je bilo posvećeno škotskom lordu Johnu Stuartu koji ga je novčano potpomagao. On je bio pokrovitelj i Jamesa Macphersona, pisca čuvenih *Ossianovih pjesama*, također popularnog i utjecajnog predromantičkog mistifikatora podrijetla starih škotskih balada iz 3. stoljeća. Dakle, nameće se implicitna teza o „povezanosti“ Ossiana i „morlačke“ narodne pjesme, a obje su pojave u Njemačkoj bile gotovo modom. Ovdje ćemo ostaviti postrance problematiziranje Fortisove (polu)orijentalističke kolonijalne ideje koja ga je, predkonstrukcijski, vodila u diskurzivnoj proizvodnji esencijalističkoga tipa morlaka, i modela njemu primjerene kulturne paradigme, kako ga iščitava postkolonijalna teorija i kritika (usp. o tom Muljačić, 1996.; Raspudić, 2010.). Tu je označiteljsku proizvodnju „tipa“ vrijedno imati na umu, s jedne strane, jer se model dihotomije kultura – priroda, a s tim u vezi i kulturno – divlje, u konzekvencijama Europa – periferija, središte – rub, prenosio i dalje u povijesnim i kulturnim stereotipima sve do naših dana, a s druge strane, ideja označiteljske proizvodnje, koju smo i mi naveli kao temeljnu, želi naglasiti kako se „stvarnost“ proizvodi označiteljima. No, to bi nas odvelo u drugom smjeru, naime, analize različitih ideologijskih apriornosti, posebice s aspekta dihotomije središta – ruba, subjekta – objekta, dočim je nama stalo do detektiranja „imanencije“ modela kao takvoga, dakako u „sabiranju“ identitetna polja.

Kako je uopće došlo do fascinacije morlačkom antropologijom – moral, etika, praznovjerje, običaji, hrana, odjeća, obredi, nastambe, poezija, ples, igre – umjesno je upitati se. Iduće godine objavljen je u Bernu prijevod Fortisova djela uz komentar o prirodnoj dobroti morlačke naravi, a 1775. Goethe prevodi *Hasanaginicu* na njemački, dok je Herder 1778. objavljuje u zbirci *Volkslieder*. Iste godine pojavljuju se engleski i francuski prijevod, pa potom mađarski, češki, poljski, ruski, švedski. Valja istaknuti da su prevoditelji odreda bili najznačajniji onodobni romantički pisci (Ch. Nodier, P. Mérimée, Nerval, W. Scott, Tommaseo, Puškin, Mickiewicz). Balada je ostavila presu-

dan trag u europskoj književnosti romanom *Les Morlaques* (1788.) grofice Justine Wynne (roman je bio preveden na njemački i talijanski), inače romanom s predromantičkim obilježjima. Utjecaj je očit i u Mme de Staël u romanu *Corinne*. Nodier, pišući o „ilirskom“ pjesništvu, navodi kako ga balada podsjeća na paradigmu Ossiana i Homera, pa i u svoj roman (*Jean Sbogar*) prenosi neke motive hajdučije. Mérimée, sa svoje strane, također proizvodi mistifikaciju, jer 1827. objavljuje zbirku tobožnjih „ilirskih“ narodnih pjesama (*Gusle*) sakupljenih po Dalmaciji, Hrvatskoj i BiH, čime obmanjuje europsku javnost tako da i Puškin iz nje prevodi jedanaest balada. Mérimée je, naime, koristio Fortisa i druge izvore, a da naše krajeve nije ni vidio, što u drugom izdanju i priznaje. Ovome bi trebalo pridodati i *Il morlacchismo d’Omero* (1797.) Julija Bajamontija i veoma kritične *Bilješke o Putu po Dalmaciji* (1776.) Ivana Lovrića, čiji je „realizam“ Zapadu djelovao romantički, ali koji također prisvaja Fortisov kolonijalni argument. Ili nadalje Tommasea, koji u početku piše na hrvatskom jeziku u vrijeme ilirskog pokreta i romantizma, sa svojim „umivenim“ pogledom, koji se također bitno ne razlikuje od kolonijalnoga diskursa.

Dakle, iako su prema modernim teorijama o „izgradnji nacije“, kao što smo u uvodnim razmatranjima vidjeli, ključne antropološke, društvene, političke i etničke konstituente, ne bi stajala fama o tome kako je pučanstvo bilo „tabula rasa“. Ono doduše nije još ni moglo biti podvrgnuto institucijama (primjerice školstva), ali je posjedovalo epistemu kakvu mu je u Slavoniji nudio Reljković, a u Dalmaciji Kačić Miošić – obje su te knjige bile svojevrsnom kućnom Biblijom, a i vrhu toga postojali su različiti oblici kulturne prakse temeljene na prirodnim ciklusima i vjerskim ritualima. K tome, kako se vidjelo, već od vremena francuske Ilirije postoje novine koje donose štiva uputa za različite praktične poslove, a ni uloga svećenstva (nižeg klera) ne smije se zanemariti kad je riječ o tom segmentu. S druge strane, ako bi se moglo s oprezom reći kako je nedostajala nacionalna svijest, jamačno je bilo *etničke* svijesti (etos zajednice).

Nije li ilirski pokret i „počeo“ apelom biskupa Vrhovca za skupljanjem narodnoga blaga, kao zajedničkog posla na zajedničkoj baštini, i jezičnom standardizacijom, kao homogenizirajućim segmentom. Vrh u toga, model *pučke* kulture, kakav je građen Reljkovićem, a posebice Kačićem, postat će kasnije, u ilirskom pokretu, temeljnom *autoreprezentacijskom* legitimacijom, i u formalnom, stilskom smislu, jer je tako bila razumljiva puku, i u sadržajnom smislu, jer je reprezentirala supstanciju, i u poučno-

tvorbenom smislu, jer ju je trebalo akceptirati i usvojiti kao svoju „visoku“ kulturu, pa su ta tri segmenta trebala biti temeljnim tvorbenim čestima samooblikovanja. Iz tih razloga takav kulturni model nije poiman kao „niži“ ni u jednom od svojih strukturnih česti. Naprotiv, kao što je više puta naglašeno, imao je ambiciju postati protomodelom.

Ipak, matrica o kojoj je bilo riječi, kako veli slavist André Vaillant, protomodel je toga vremena: dirljiva fabula, naivnost prirodnih osjećaja, ganuće i suze, velika bol i veliko očajanje. Sve je to poznato pod stilskoparadigmatskim pojmom sentimentalizma kao svojevrsnoga „razvodnjenoga“ rusozizma, koji je vremenski prethodio romantizmu. Prema tome, hrvatska usmena poezija, i podjednako njena mistifikacija, odnosno „morlačka paradigma“, europskom je predromantizmu priskrbila jednu od dominantnih predromantičkih ideja o paradigmatičnosti „čistih prirodnih naroda“ s implikacijama od mesijanstva do folklorističkih stilizacija, od izvornosti do još Europom nezagađenosti. Ma koliko i ta sama kulturna činjenica bila mistificirana, ne smije se zanemariti njena paradigmatičnost, ako ne neki naročit utjecaj na onodobno kulturno „zbivanje“ Europe, paradigmatičnost u smislu drugačijosti Drugoga. Europa je time, uz ino, ugledala i prepoznala svoje (prvotno) Drugo, pa joj je i u tom smislu bilo zanimljivo, što ne znači da ga se kasnije nije odricala kao „stranog i primitivnog“.

Valja doduše istaknuti da je „sličnosti“ bilo i u njemačkom i u francuskom romantizmu. Koliko je naime njemački pokret implicirao izbjegavanje revoluciji, toliko se francuski naprotiv estetski utemeljio na postulatima revolucije. A prijezir realnog, bježanje u egzotično, san, također ima različite uzroke. U njemačkom je riječ o odbijanju građanskog, u francuskom je naprotiv riječ o nadilaženju građanskog. Slično je i s kategorijom prirode – u njemačkom pokretu ideja prirode poprima kozmološku značajku, u francuskom romantičkom pokretu, pak, koncept prirode podrazumijeva sadržaj bitno antropološki (jednakost među ljudima, prvobitnu dobrotu, mogućnost slobode i bratstva). Priroda sadrži rješenje čovjekove zagonetke, a ne obratno; društveno je neki drugi život.

U hrvatskom romantizmu ta se dvojnost osjeća kao neka vrsta dramatiziranoga „podvajanja“ jastva: dok romantički individualizam „vuče“ prirodu, društveni etos „vuče“ narodno-kolektivnom, što se jasno može prepoznati u pjesništvu hrvatskog romantizma. Tako su i figure „spasa“ različite; u njemačkom se prepoznaju slike koje su simboli (djevojka noći, pijani brod, kristal, kozmička Posuda; nadrealizam će to dovesti do halucinacije), u francuskom nalazimo figure koje su antropološki reprezentativne

(likovi Hugoovih romana). U hrvatskom romantizmu kategorija pejzaža nije toliko kozmopolitska, a i to je radi usporedbe (estetičke i povijesno-političke), nego više hrvatska, obremenjena povijesnom (i kvazipovijesnom) događajnošću, a subjekt je njoj „podređen“ kao i društveno-nacionalnom etosu. Tako bismo u stanovitom smislu mogli „definirati“ hrvatski romantizam s aproksimacijom da njegova čovjeka ne muči samo prošlost, nego ga muči i moguće. Otud mogući rascjep romantičkog subjekta (Mažuranićev Novica primjer je toga rascjepa, a rascjep je ponuđen i na relaciji etosa kolektiva spram destrukcije individualnog).

Ipak ono što je svima zajedničko jest, osim umjetničke, nacionalno-politička i klasno-kastinska (staleška) implikacija. U tom smislu je romantizam, unutar Hrvatskoga narodnog preporoda, dobio i svoju nacionalnu i političku funkciju, dakako na poslu konstituiranja moderne hrvatske nacije. „Rascjep“ se prepoznaje u etosu književnosti, pače i u književnim vrstama, jedan, aktivistički i pomalo revolucionaran, više je došao do izražaja u „aktivističkim“ tekstovima – programima i budnicama – a drugi više u radovima romantičke subjektivnosti (boli), s napomenom da su oba tipa pisali isti književnici, dapače da je u istom uratku bilo i jednog i drugog elementa (primjerice Demetrovo *Grobničko polje* ili Mažuranićev spjev, Preradovićeve pjesme, pa čak i Vrazove, kad romantički motivi ljubavi „evoluiraju“ u domovinske motive). Zato smo i upozorili na činjenicu rascjepa romantičkog subjekta.

Nas dakako zanima na kakav su to način, kojim elementima, one (riječ je o diskurzivnim praksama) pomogle poslu konstrukcije nacionalnog identiteta, „zamišljanju“ ili „izmišljanju“ nacije. Drugi slojevi kulturnog identiteta nisu bili „upitni“ – religija je bila podrazumijevana udjelom svećenstva (nižeg i višeg), klase su bile „ispremiješane“ i postupno su se dokidale ukinućem kmetstva, rodnost je bila „unutar“ programa prilično osviještena (Drašković se obraća ilirskim ženama), i trebalo ju je samo pohrvatiti, kao uostalom i neka imena i prezimena. Prema tome, konstrukcija nacionalnog i kulturnog identiteta bila je nadređena kategorija, koja je sve ostalo „upila“ i samoodređivala kao podrazumijevajuće konstitutivno. Bila je riječ o transcendentnom označenom koje je trebalo „samo“ ojavnuti, ostvarnostiti, učiniti društveno živim i funkcionalnim. Slijedi da kad se „sredilo“ nacionalno (i kulturno), drugi su se slojevi identiteta odmah sami od sebe „razotkrili“ gotovo u već dovršenosti, što dakako nije bilo baš tako jednostavno i neupitno, a to potvrđuje kasnije i Šenoa, koji je trebao dovršavati neke od elemenata identiteta, ban Ma-

žuranić svojim školskim programom (obrazovni sustav), Strossmayer kulturnom toskanizacijom, a da ne govorimo o političkim strankama koje su „konačno“ trebale dovršiti politički plan (državu), odnosno njegovo ilirsko transetničko, a nedvojbeno etičko, kao i Starčevićevo etničko kao nacionalno.

Kulturni je kapital konačno počeo uzimati „stvar u svoje ruke“, i nije to bilo ovisno samo o tiskovinama, čija je uloga nezanemariva, nego i o ranije naznačenim identitetskim uporištima (folklor, mitovi, obredi, povijesna „sljedstvena“ logika, jezik unatoč različitim koineima), odnosno svim simboličkim gestama koje su bile upregnute u homogenizirajuće nacionalno zajedništvo u pravom weberovskom smislu „opredjeljenja srcem“, što se uklapalo u romantičku „srcoliku“ paradigmu, što znači da je riječ bila i o programskom, racionalnom, i o osjećajnom izboru. Dakako glavina kulturnih silnica dolazi „odozgo“, iz preporodne intelektualne elite, a kasnija industrijalizacija, i njena mobilnost, samo će ojaviti („podruštveniti“) i „doslovno“ realizirati kulturne simboličke prakse. Figure kulturne simboličke „nadstrukture“, recimo adornoavljevске visoke kulture, u slučaju preporoda, donekle su komplementarne čak, ako se hoće, i s Gellnerovim aproksimacijama, s čijim izvodima se ne moramo nužno uvijek složiti, i njegovom idejom o homogenizirajućem učinku visoke kulture kad ona obuhvati cijelu populaciju, a ne samo elitu, a „donju“ razinu podgrijavali su „nagovori“ od Vrhovca do programskih tekstova, upućeni različitim recipijentima, od plemića do „ilirskih kćeri“. A propos „kćeri“, domovina je najčešće predstavljena obiteljskom figurom majke koju se „nasljeđuje“, a ne bira, dok je otac njen branitelj, a djeva (kći) njen proizvod za koji se bori vitez. Taj će semiotički četverokut biti prevalentan u dubinskoj figuri hrvatske književnosti 19. stoljeća, a i u drugim umjetničkim praksama, ali i ne samo u njima nego i u simboličkoj konfiguraciji projektiranoga „društvenoga plana“ kao hrvatske autohtone ontološke figure.

U razdoblju realizma to će se omasoviti javnim predavanjima u Gospojinskom društvu (koja predavanja su, većinom, objavljivana u *Viencu*), u rasponu tema od darvinizma, dakle podrijetla čovjeka, mode i estetike tijela, dakle na rubu ideja o emancipaciji žena, do filozofsko-povijesnih elaboracija osnovnih temelja (ishodišta). Dapače, već u razdoblju Bachova apsolutizma časopis *Neven* je imao svoje poljodjelske, meteorološke i druge prirodnoznanstvene rubrike i napise, i radio na promjeni epistemološke (znanstvene) paradigme. Dakle, nisu identitetske sastavnice samo ono „nepetrošivo“ što je u njegovom središtu (jezik,

narodna tradicija, običaji, zajednička prošlost), nego i ono što dolazi takorekuć iz dnevne potrošnje (različite tehnologije) i simboličkih reprezentacija (književnosti). Razvidno je, dakle, da već iz tih činjenica proizlazi spoznaja o moći kulture, tiska, obrazovanja. Ograđivanje od Beča ili Pešte imalo je ulogu ukazivanja na posebnost, vlastitost, izvornost, svojnost („budi svoj“!).

Ovdje se ne može raspravljati o tekstovima, *programima*, koji su nastali i objavili se od 1850., jer je to razdoblje (Bachov apsolutizam) kada se konstituira nova epistemološka paradigma, pa i sami članci o jeziku, književnosti, kazalištu, pridonose tomu sklopu, čega su akteri bili svjesni, iako se i ti tekstovi mogu „uklopiti“ u prvotna nastojanja iliraca iz ranijega razdoblja. Stoga su nam ovdje značajni samo oni napisi koji su imali inicijalnu ulogu u više segmenata ojavljivanja. Ti su manifesti i programi (M. Vrhovac, *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije*, 1813., A. Mihanović, *Reč domovini...*, 1815., I. Derkos, *Genisu patriae...*, 1832., J. Drašković, *Disertacija*, 1832. te Gajevi rani proglasi) istaknuli sljedeće važne elemente koji su mogli ući, i koji su ušli u konstrukciju nacionalna identiteta. No, valja najprije istaknuti da su se jasno raspoznavale, s obzirom na intenciju, sljedeće sfere utjecaja; jedni su bili izrazito *estetičke* naravi (primjerice Vrazova antiutilitaristička, netendencijska ideja književnosti), čiji je cilj bio da se depolitizira književnost, mada je „izjednačivanjem“ drage i domovine politika izravno ulazila u estetičko. Drugi su bili *književno-jezični* (primjerice nastojanje Vrhovčeva) i već su ulazili u ideju konstrukcije kulturnoga i nacionalnoga identiteta, a treći su bili izrazito *političke* naravi (primjerice Gajevi tekstovi, programski i pseudopovijesni) te su za cilj imali konstrukciju nad/nacionalnoga (ilirskoga) identiteta. Unutar naše teme dakako da je primarna treća vrsta tekstova, ali i druga ulazi u obzor, jer je i ona također jednim svojim segmentom upućivala na nacionalni (narodni) supstrat (primjerice Mihanovićev tekst *Reč domovini...*).

Ako dakle promotrimo tekstove Vrhovca (1813.), Gaja (1830.–43.), Mihanovića (1815.), Derkosa (1832.), Draškovića (1832.), iz prve faze ilirskoga pokreta, te tekstove Rakovca (1842.), Vukotinovića (1842.), Šuleka (1844.) i Mažuranića (1848.) iz druge faze, uočiti ćemo određene programske sličnosti, ali će tekstovi iz druge faze jednako tako dati naslutiti da su se „neke stvari“ promijenile, pa su se i neka „potraživanja“ u tom smislu modificirala. Nedvojbene konstituente, prema tim tekstovima, čini *jezik* kao dio čovjekova bića, pa dakle i naroda, te bi hrvatski jezik, štokavske varijante, kao neutralan, „bezinteresan“ jer je

apstrahirao partikularitete, trebao postati jezik prosvjete (kulture), državnog života (administracije). Pojam se *domovine* tretira kao emocionalna, ali i pravna kategorija. Time što se koristila ili sugerirala štokavska varijanta trebala je ta činjenica biti samolegitimirajuća, a prizivanjem argumenata iz povijesti (narodne memorije), pravnih povelja, trebalo je dokazati usidrenost u tradiciju, pače i državnost. Uz jezik, kao komunikacijsku, administrativnu i književnu funkciju, po čemu je on i kulturni i nacionalni konstituent iz tih se programa jasno prepoznaju i elementi koji upućuju na *ekonomsku* samostalnost (banke), svijest o *znanosti* kao tehnicima napretka, te svijest o *geopolitičko-strateškom* položaju (mi-Europa-istok-zapad). Dok je Gajev program bio svjesno odabrana politička utopija (Velika Ilirija), Draškovićev bismo program mogli reducirati na tezu – velika pamet, velika znanost, velika svijest stoje u temelju nastojanja i to će omogućiti realizaciju u pojedinim pragmatičkim sferama, od kulture, ekonomije do sfere znanja i obrazovanja, te vjerske tolerancije.

Gaj je, osim programskih tekstova, pisao i pseudopovijesne rasprave, koje su imale znanstvenu ambiciju metodologijom rada (navodio je poznate strane autore), ali su idejom bile zapravo mitizacijske, naročito kad je nastojao afirmirati samosvojnost „naše“ kulturne matrice. Tako primjerice njegov spis *Tko su bili stari Iliri?* (1839.) nekim etnokulturnim gestama (tetoviranje) traži specifičnost, zapravo „posebnu vlastitost naroda našega“, kako veli. No, on se ne zadovoljava samo, ovdje je ipak o tom riječ, znakovnim etnofolklorom očitovanjima, nego svoje argumente traži i u određenim (antropološko)-misterijskim „datostima“ („vilovita moć i sila“ očiju) kao kulturno-simboličkom znakovnom razlikovanju etnikuma. Takvi su karakteristični konstitutivni elementi ulazili u opseg običaja (još bogatstvo osjećaja, boja kose, tjelesna snaga, veselost čudi, sloga s drugim narodima, dalje navodi Gaj) koji je, prema njemu, daleko snažniji tvorbeno-osjećajni segment etnikuma, zapravo temelj, negoli čak ustavno uređenje države ili (teritorijalna) stvarnost domovine (*O načini, kojom se narodnost i kod obladanih narodah sačuvati može*, 1839.). Ovdje bi bila riječ o „spoznajnim mapama“ (Hroch, 2006: 198), ali su se one ucjepljivale apeliranjem na emotivnu sferu u polju proizvodnje kulturne diferencijacije. Razvidno je da Gaj crpi navedene tvorbeno-česti iz narodnih i pseudopovijesnih priča, a ne historiografije.

Nisu ilirci fikcionalizirali samo antropološko-kulturne znakove nego su, u iste svrhe, poslatenjivali vodeće njemačke intelektualce (Lessing, Leibnitz, Kant, Fichte imaju „slavjansku lubanju“, pače Kopernik i Gutenberg),

a da su pritom „zaboravili“ svoje strano podrijetlo (Gaj, Demeter, Vraz, Šulek). Te genealoške memorabilno-simboličke figure „velikih“ imale su, s jedne strane, za cilj „podsjetiti“ na tradicijsku vezu sa „slavnom prošlošću“, te s druge strane na „okupljanje“ oko tih stožernih „utemeljujućih“ vrijednosti kako bi se produljio i učvrstio etnicitet, to jest njegovo „kolektivno dostojanstvo“ (Smith), i kako bi se dostojno natjecalo s Drugim. Prividni je paradoks da takvi i slični tekstovi nisu djelovali svojom historijskom instinom nego pripovjednom uvjerljivošću, u biti *estetičkim* („pjesničkim“) efektom („dramatizirana“ i imaginacijski „inventivna“ pseudo/povijest).

Uostalom, zar prikupljanje narodnih pjesama, koje su se u bitnom razlikovale od narodnih pjesama drugih naroda, kako to sugerira Mažuranić (*Literatura ilirska, Danica*, VII, 25/1841.), te gotovo njihov kult, nije imalo sličnu funkciju? Opet je riječ o označiteljima, pri-povijesti, retorici, i to specifično „našoj“ koja se treba razlikovati od bilo koje druge, tuđe, kako navodi Orsat Pocić (*Vila pjevačica, Danica*, X, 1/1844.). To ilircima nije bilo teško iskonstruirati jer su imali široku književnu kulturu (usp. Barac, 1964.) i „adaptirati“ je na tip narodne preporoditeljske romantičke književnosti. Upozoriti je ovdje da se spram Drugog (vanjskog) nastojalo istaknuti razliku, pri čemu je jezik jamačno bio najsnažniji faktor (Gaj), a svoje „unutarnje“ razlike svesti na isto, jednako, o čemu svjedoči i nagovaranje građanstva da se na javnim plesnim večerima nosi „na narodnu“ i pleše narodno kolo (Vukotinić, *Letošnje poklade u Zagrebu, Danica*, IX, 10/1843.), pri čemu je to „isto“ imalo jasan politički cilj.

Međutim, isto u razlici moglo je dovesti do rascjepa subjekta, podijeljenoga ja, o čemu smo već natuknuli, jer je, s jedne strane, trebao „konačno“ afirmirati, to jest konstruirati „naš identitet“ kao proizvod povijesnoga konteksta, i s druge strane, „zastalno“ afirmirati, to jest konstruirati „naš subjekt“ kao potpuno razliku spram drugih. „Naš subjekt“ je dakle bio loman spram „našeg identiteta“, jer se u njega pretopio, a „naš identitet“ je postao lomljiv i sve više reduciran spram „našega subjekta“, ukoliko je ovaj nastojao biti jakim i „samoodređujućim“.

Tekstovi druge faze već karakteriziraju, načelno, odmak od Gajeve ilirske utopije i približavanje ideji „hrvatstva“, kao što s druge strane sve više uvažavaju, kad je riječ o književnosti, estetički kriterij. Rakovac (*Mali katekizam za velike ljude*, 1842.) se tako doduše još služi pojmom „ilirizam“, diferencirajući ga od općeslavenskog, ali jasno naznačuje svijest o činjenici „na terenu“ (razlika u imenima, pismima i vjeri). Kad sumira što „mi hoćemo“, odnosi se to

na pravo na jezik, jer „sa smrću jezika i narod isti umire“ (Šicel, 1985: 143), potrebu književnosti, jer je ona čuvarica jezika, obrazovanje na narodnom jeziku, municipalna prava kao temelj političkoga bića. To sve stvara nacionalni identitet koji se više ne može svesti na puko pleme. Slične teze zagovara i Šulek (*Što namjeravaju Iliri?*, 1844.), dok Vukotinović u svom poznatom tekstu (*Ilirizam i kroatizam*, 1842.) jasno pojmom „kroatizam“ želi reći da je riječ o političkom programu. Točnije, želi obračunati s romantičnim političkim mistifikacijama koje pod pojmom ilirizma misle na nešto drugo a ne samo kao, genetički (i povijesno od Rimljana do Napoleona) i književno-jezično (riječ je o kulturnom projektu), dio slavenskoga naroda. Zato on pojmu kroatizma namjenjuje političku značajku. On je dakle prvi jasnije uočio rascjep identiteta i subjekta, i apelacijom na „hrvatstvo“ upućuje na konstituiranje „jakoga“ subjekta koji će ono identitetno svesti na „razumne“ granice koje ga neće konstitutivno ugrožavati.

I sfera književnoga teorijskog uma, ovoga razdoblja, iznimno zanimljiva i značajna kad se raspravlja o književnom umu – Demeter, Bogović, Veber Tkalčević – svjedoči također, uz kontinuitet, i o bitnim promjenama. Zahtjevi i nastojanja se mogu reducirati na nekoliko. Kazalište, kao „narodni zavod“ (Bogović), još uvijek je kulturnom i nacionalnom legitimacijom, ono se horacijevski određuje kao *dolce et utile*, pa je s jedne strane prizor za uživanje, a s druge strane je nesumnjivo podučno. Jezik se jasnije počinje diferencirati na umjetnički (književni) i znanstveni, što znači da je svijest o njegovoj funkcionalizaciji (funkcionalni stilovi) razgovijetna, sve do sociokulturno i antropološki čak finih specifičnijih uporaba jezika (obiteljski, dokoni, zabavni, poslovni, književni, religijski itd.). Kako raste svijest o potrebi sve većeg znanstvenog (epistemološkog) sređivanja, slično se u načinu oblikovanja književnosti zahtijeva sve veća realistička stilsko paradigma. Sve je to temeljeno na kategorijama realnog i istinitog, ili kako su oni govorili, „biti vjeran naravi“ (Veber Tkalčević) znači imati svijest o pravom („naravnom“) strukturiranju i stanju strukture.

Kao što su u ranijoj fazi Gajevi proglasi bili izrazito političke naravi, tako je u drugoj fazi Mažuranićev tekst (*Hrvati Mađarom*, 1848.) također bio politički spis, koji se temeljio na idejama Francuske revolucije – sloboda, bratstvo, jednakost, a pisan je proročkim stilom Mickiewicza: individualna i narodna sloboda su nerazdvojive, vjerska kao i jezična ravnopravnost, teritorijalno jedinstvo hrvatskih zemalja, iako još u realnoj uniji s Ugarskom, ali s jasnom naznakom o Ugarskoj kao zajedničkoj domovini

ravnopravnih naroda. Načelo prirodnog prava naj snažniji je argument, a popunjava ga historijsko pravo (legitimitnost). Čak i pravo na jezik slijedi logikom prirodnog prava, jer obilježuje narod i tradiciju.

Ovdje nas u okviru „ideologije nominalne identifikacije“ (Jenkins, 2001.) ne zanima toliko geneza naziva „narodni preporod“, koji su ilirci preuzeli od Čeha, Slovaka, pa i Talijana (Gross, 1981.), pa niti pojam „Ilira“ kao povijesne „legitimacije“, iako su oni trebali imati „krovnu“, „neutralnu“ funkciju, nego to da su jasno naznačili kako je riječ o „našem“ integracijskom nad/nacionalnom biću i „našoj“ integracijsko-konstruktivskoj kulturi (od antropoloških, folklornih do jezičnih činjenica), kao i činjenica da su tim arhemitološkim utemeljenjima imali presudnu ulogu konstruktivskog učinka. Kako je to bio samopodrazumijevajući neupitan i neproblematičan horizont, o njemu se nije trebalo diskutirati, nije ga se trebalo „izlagati“, nego, kao izrečenoga, prihvatiti kao zdrava gotova, kao element transcendentnog označenog. Ono što je valjalo „izlagati“ i posebno diskurzivno (kao „nositelja“ kulture) naširoko elaborirati, jest razrada one ideje koju je supsumirala navedena „nominalna identifikacija“. A to znači kako nju učiniti društveno plodnom, naprosto kako strukturirati „preporoditeljstvo“ da ono postane nova proizvedena stvarnost, koja će biti *hrvatska*, i u kulturnom, i u društvenom, i u političkom sektoru.

To što je Gaj skratio Kollara, pače ga i prenamijenio, čak i nije toliko bitno, jer je on mogao doći do pojma i iz drugih izvora (Ilir jednako Slaven, dakle povijesna potvrda – memorija), kao što je to učinio Demeter u drami *Teuta*, i ta je prenamjena ulazila u arhemitološku strukturu, nego je bitno da je ona i kao takva trebala imati snažnu integracijsku identifikacijsku funkciju i kulturacijsko ojavljenje. Dapače, upravo je kultura, to jest književnost (*ilirska*), i prema Rakovcu, trebala obavljati tu kohezijsku ulogu u stvaranju „nadicije“. Prividni je paradoks da, inače romantički, egzotični motivi u tadašnjoj hrvatskoj književnosti, u ovom svjetlu nisu nimalo romantično-egzotični, nego faktografsko doslovno „naši“, jedinstveno-naši, jer je transetničnost, prema njima, bila sociološka, pa prema tome, iz toga izvedena, politička činjenica.

Ona (nominacija) se, dakle, „odlijepila“ od svojega „supstancijalnoga podrijetla“ i ostala obavljati funkciju svojom *označiteljskom* sirenskom uvjerljivošću sve do vremena, ili sve do one faze, kada ju je trebalo preimenovati u „kroatizam“ – što je bila samo promjena označitelja, ali ne i biti označitelja – kako sugerira Vukotinović, jer nije bila toliko djelotvorna u svim hrvatskim zemljama, a još

manje ili nikako u drugim (Sloveniji, Srbiji). Nju je trebalo donekle „korigirati“, kako je to postalo očitim, jednako „odozgo“, iz Dvora (Beča), zbog mogućih političkih implikacija, ali slično i „odozdo“ zbog mogućih nejednakosti i latentnih tenzija pojedinih administrativno-političkih partikulariteta. Nominacije, svaka u svojoj društvenoj i političkoj uvjetovanosti, kao i „izmišljena“ tradicija, trebale su usaditi određene vrijednosti i moduse ponašanja koji su bili legitimirani povijesnim kontinuitetom (sretan, naš, vrijedan, puni), kako bi se ozbiljio taj konstrukcijski „zamišljaj“.

Umjesno je ukazati na to da je zapravo takav označitelj, kad je bila riječ o etničkoj zajednici, posjedovao persuzivnu uvjerljivost u najmanju ruku s obzirom na poznatih šest Smithovih atribucija – kolektivno vlastito ime, mit o zajedničkim pretcima, zajednička povijesna sjećanja, diferencirajući element zajedničke kulture, povezanost s „domovinom“, osjećaj solidarnosti kod većine populacije (usp. Smith, 1998: 40), s napomenom da su jamačno neki segmenti bili snažniji i „uvjerljiviji“ (primjerice mit o zajedničkim pretcima). Prema tome „nominalna ideologija“ hrvatskih preporoditelja uklapa se u ono što Hobsbawm naziva trima modelima „izmišljanja tradicije“ – oni koji uspostavljaju ili simboliziraju socijalnu koheziju, bez obzira na prirodu zajednice, oni koji uspostavljaju ili legitimiraju institucije, status ili odnose identiteta, te oni kojima je osnovni cilj bila socijalizacija (usađivanje vrijednosti i normi) (usp. Hobsbawm, 2002: 17). I ovo je dokazom naše teze kako su označitelji imali fundamentalnu ulogu u hrvatskom narodnom preporodu, odnosno u konstrukciji (a ne „izmišljanju“) nacionalnog i kulturnog identiteta.

I književnost je, sa svoje strane, baratala arhemitologiziranom građom sa sličnim kohezijskim nakanama. Nemčić, Demeter, Preradović, paleopovijesnom, pučko-etnološkom, običajima, jezičnom „građom“ – dakle kulturni kapital – proizvode koncept domovine, „naroda“, pače i teritorija, jer bi to trebalo biti određenom „krovnom“ nadgradnjom koja će, samorazumljivo, asimilirati i ostale određujuće elemente (gospodarstvo, državni sustav). Književnost im je, kao fikcionalna tvorba, dopuštala onu vrstu majstorijanja koja je djelovala izgledno („realno“) jer se u nju trebalo bezupitno vjerovati. Uostalom, *Danica* je i bila neka vrsta sveslavenske parlamentarno-demokratske debate, pa je i njena ponuda, koliko god bila „izmišljena“, djelovala uvjerljivo.

Ovdje, dakle, nije riječ o Gellnerovoj tezi kako država servisira kulturu (usp. Gellner, 1998.) nego upravo obrnuto, kultura je trebala servirati državu (najprije društvo,

pa potom „pretvaranje“ društva u državu). Kao što je jezik, povijest, običaji, tradicija vječna i neovisna o hirovima političke pragme (što ima jamačno utopijski prizvuk) – dakle već ostvaren identitet – tako će i država, „izvedena“ iz toga, biti vječna, što je ona „unatrag“ i bila, kako pokazuju pravni spisi, ali je stvar povijesno nepovoljnih okolnosti i lošega tumačenja (Austrije i Ugarske, koje su je „primale“ kolonijalno) što se vazda na to mora pozivati kao na neprijepornu činjenicu i povijesno-pravnu legitimaciju.

Takva „memorijska“ strategija već je u literaturi prepoznata kao *fabrikacija* prošlosti (Smith, 1998.), jer je njena „domovinska“ arheologija trebala dokazati njenu besmrtnost, a mitologizacija („slavna“ i „herojska“) trebala je ukazati na njenu „svetost“, njeno „dostojanstvo“ i njenu „obnovljivost“. Simbolične, ne samo kulturne, figure uistinu su trebale biti autoreprezentacijske, a ne samo autolegitimacijske. Nemčićeva kategorija „slaba pamćenja“ (Nemčić, 1898: 203) ne odnosi se, očito, samo na romantičku fragmentarnost putopisca nego jednako i na one koji navedeno, u njegovoj istinosnosti i legitimaciji, nemaju na umu, na „rđave historike i kukavne pravdoznance“ (Nemčić, isto: 211). Zato oni odreda (Nemčić, Demeter, Kukuljević, Preradović, Trnski i drugi pjesnici) Grobničko polje poimaju kao amblem, kao hrvatsku Meku (Demeter), kao simboličnu energiju, pa zato objektivan, ako i ne po istinitosti, iako su oni u istinitost bili uvjereni, a ono po snazi djelovanja identitetskog polja. Grobničko polje, kao *kult*, slično kao i, ranije, morlačka „čistoća“, ima funkciju poučavanja o slavnoj i pobjedničkoj prošlosti, ukazuje na to kako je tim činom spašena Europa, te posjeduje i metafizički smisao, jer je time sakraliziran „izabrani“ narod – to je njegov istinski spas.

Dakle, važan je faktor kohezije, identifikacije i vrijednosti. Jednostavno, trebalo je stvoriti „kulturno zajedništvo i jedinstvo smisla“ (Guibernau), kulturni kapital, što znači da su podjednako bili svjesni tvorbe nacionalna identiteta kao i prosvjetiteljske uloge – nazvao bih to *začaravljivost simboličkih figura*. Vrhu toga, činjenicom „predziđe kršćanstva“ oni su „kupovali“ naklonost Zapada. A stvar prihvaćanja okvira (Austrije, Ugarske) bila je samo „taktika“, kako se kasnije pokazalo. To je bila, dakle fundamentalna osnova, a sve ostale bile su „izvedenice“ njene imanencije, od sloge do jedinstva.

Još je jedan važan segment u Demetra i Mažuranića; riječ je o državnom pravnom konstitucionalnom pojmu države. Naime, i jedan i drugi izrijeком spominju *državu*; Demeter u sceni kad Bela IV., kad se već našao tu, govori o drugoj državi, koja mu je eto spasila glavu, a u Mažuranića

je osveta čete utemeljena na onodobnoj filozofsko-pravnoj kategoriji pravičnosti i prirodnoga prava naroda, etnikuma, zajednice u koju se „pretapa“ pojedinac. Ne valja to sporno mjesto tumačiti s današnjih anti/muslimanskih ideja, nego jednostavno kao onodobni prilog ideji slobode, pravičnosti, „prirodnoga prava“ (baš ako se hoće i u najrecentnijem smislu – usp. Rawls, 2000.), koju brani jedan etnikum, *zajednica* spram remetilačke individualne autoritarne geste, i koji je upravo po toj ideji sakraliziran Božji izaslanik. A što je to bio slavenski etnikum, tim bolje, jer se radilo o „našoj stvari“.

S prethodnim u vezi, građanski sloj, dakle, inteligencija, koja većinom vodi pokret, ima šire ambicije i uviđavniju „solidarnost“, svjesna da je nosiva masa „supstancija“ ipak bitna za ostvarenje tako širokih ciljeva. To što se i svećenici uključuju u pokret nije samo zbog činjenice školovanosti, nego i zbog toga što su oni „na terenu“ mogli znatnije utjecati upravo na seljačku populaciju koja tada predstavlja ogroman postotak. Na taj su način bili faktor „protočnosti“, „premještanja“, „izjednačivanja“, neka vrsta simultana sažetka vertikalne stratifikacije, i po moći odluke i po efektu realizacije, ali i po svetosti polifunkcionalne žrtve.

To dokazuje i književnost, primjerice Mažuranićev spjev – još jedan primjer politizacije književnosti – koji za glavna junaka ima puk, seljake kao nositelje narodnog etosa, njegove samosvijesti i samosvojnosti. Svećenik pakao prenositelj Pisma, crkvene nabožnosti i laičke legitimnosti, kao posrednik između društvene hijerarhije (onih „dolje“ i onih od „sredine“ nagore, dakle onostranosti), kao tumača sukoba civilizacija (vjera), kao i politike, ali i kao vrhovne etičke kategorije jednakosti i prava na život određene zajednice – više ih posvećuje nego samo prosvjetljuje.

Matrica *pučke kulture* (i pjesništva) kao „samopredstavljanje“ (Gellner, 1998.) imala je zapravo i kao *autoreprezentacijska legitimacija* također znatnu ulogu u konstituiranju nacije, posebno tragom Kačića (koja je prijetila da uzme primat). Preporoditelji su, ponajprije Gaj, nužno morali prihvatiti takav model kulturnoga utjecaja iz trostrukoga razloga. Prvo, običan „narod“ još nije bio institucionalno (školstvo) pripravljen za akceptiranje „visoke“ kulture, pa su mu se morali ponuditi oblici koji su mu recepcijski bili primjereni, da bi ga se postupno provodilo „na više“. Drugo, taj je kulturni model bio i sam sačinjen od elemenata pučke kulture, pa ga je narod shvaćao kao svoj. I treće, on je bio priznat od „stranog“, dakle Drugog (i njegovog Drugog), kao relevantan i vrijedan, pa je,

kao takav, mogao figurirati kao „visoka“ kultura. Ovdje nije bila riječ toliko o „izmišljanju“ koliko o „zakrpana“ i „adaptacijama“. Upravo zato jer takva matrica nije bila jednostavno „prepisana“, ona je mogla djelovati kao „nova“ u svrhu oblikovanja kulturacijskog procesa.

Ne bismo se mogli složiti s Gellnerom kad tvrdi da je time nacionalizam zavaravao sebe i one koje treba probuditi (usp. Gellner, 1998.). Taj je tip „stilizirane kulture“ (Gellner, 1998: 78), kako lijepo izlaže R. Horvat (1937: 265-269), bio promišljeno odabrana strategija, jer je uzimao u obzir različite elemente koji su tvorili tu „moguću“ kulturnu paradigmu: – jezik, ideja sloge kao etosa zajedništva, a ne sloge kao unificiranoga skupa pojedinaca, i slavenske uzajamnosti, arhemitologiziranu povijest (bitka na Grobničkom polju), slavenska mitologija, amblemi (grb, surka), narodna nošnja i narodni plesovi, hrvatske slastice, marketing (budnice koje su se dijelile letcima, kazalište kao javna narodna „tribina“).

Sve je to figuriralo ne kao puki „izmišljaj“, nego prije kao supstancijalno očitovanje „nas“ – reprezentacijska legitimacija. Ono je bilo prihvatljivo, jer je bilo razumljivo, cijelokupnom etnikumu, a ne samo elitama, a uvažavale su tu matricu europske velike ličnosti (Goethe, Herder). Sve su to, dakle, bile, kao što rekoh, *začaravajuće prikazivačke* tehnike koje su radile na poslu nacionalne „stvari“, s jedne strane kao *integracijski*, a s druge strane kao *tvorbeni* akt, a nije zanemariva ni *socijalizacijska* funkcija, s treće strane. Nije također periferna bila ni implikacija da se time takav model kulture odupire asimilirajućem habsburškom modelu, i formom i sadržajem. Tako je na paradoksalan način, primjerice, i taj svojevrsni (romantički) eskapizam, barem u nekim segmentima, kao samoprikazivačka strategija utemeljena na nacionalnom pamćenju, bio homogenizirajući faktor. On je mogao biti „neizvoran“, kako primjećuje Gellner, ali jamačno nije mogao biti „pogrešan“ baš zato što je pučku kulturu navodio, upućivao k putu kanonizacije visoke kulture, što je kasnije Krleža briljantno pokazao u *Baladama*.

Optuživati preporoditelje da su nacionalni identitet gradili na „lažima“ i „izmišljajima“ u najmanju je ruku dokaz nesporazuma, jer se dostatno ne uzima u obzir da bi se ispravnije moglo reći kako su ga gradili na *pripovijedanju*, na različitim *prikazivalačkim* praksama, što je jamačno nešto posve drugačije, jer je „istina“ pripovijedanja drugačija od „istine“ stvarnosti; jedno djeluje persuzivno, a drugo pak djeluje faktičnošću, pa je zato začaravajuće. Pored toga, ako uzmemo u obzir književnost, ona nije samo fikcionalna nego djeluje i „rasporedom“ i strategijom

strukturnoga zbivanja, pa i na taj način poučava. Uostalom, ako je i sam znak, jednako je mogao biti građen na znakovnoj praksi. Iz te se činjenice takorekuć unaprijed moglo znati, ili slutiti, da je efekt znakovnosti neminovan, i da ne može promašiti. Očito je bilo jasno preporoditeljima da „takvom samoprikazivačkom strategijom osnažuju identitet i moć preporoditelja“ (Žužul, 2007: 240), osnažuju ga snagom konteksta, a omoćuju snagom moguće poučnosti, koja je često bila poduprta apelacijskim aktom ili književnim posvetama moćnicima, autoritetima (monarhu), institucijama (Sabor), što nije nužno bila samo „pokornička“ gesta nego još više taktika koja je omogućila da se prikazivačka strategija uopće pojavi. Moglo bi se čak reći da je empatijska apelacija, koju je inače određen broj historiografa prepoznao kao ulagivačku, a nerijetko i ideološka, bila u stanovitom smislu „ucjenjivačka“, odnosno „zatravljujuća“. A to hrvatska književna historiografija uopće nije prepoznala kad je isticala „bezuvjetnu ljubav“ prema figuri Monarha, a zaboravljajući da je u tim „uradcima“ jasno bila istaknuta ideja slobode, pravice, i povijesno-pravne legitimacije (Hrvatske), koja se jedino tako čak i mogla „proturiti“.

Dakako da je to bilo obrubljeno utopijskim okvirom, ali i njega su preporoditelji bili svjesni pa su zato i proklamirali maksimalistički koncept da bi ga, kasnije, sveli na realniju mjeru. I kao takav umnogome je ostvaren u različitim društvenim i kulturnim sektorima. To je lijep primjer kako se imaginacijsko-prikazivački akti ipak na kraju, barem dijelom, ostvaruju u društveno-kulturnim konstrukcijama i funkcioniranjima. Doduše, kad je riječ o estetičkom, valja reći da su nebudničarske teme, dakle primjerice ljubavne, bile neko vrijeme gurnute u stranu iz razumljivih razloga. Ne toliko, naime, zbog same teme koliko zbog isticanja individualizma koji nije u funkciji (političkoga) društvenoga kolektivnog etosa (nacije, sloge, jedinstva). Već smo ukazali na važnost budnica kao konstrukcije identiteta. Razumljive su stoga bile i polemike, ili polemičke pjesme, u tom duhu (Demeter, Kukuljević, Vraz). Sasvim je drugačije pitanje o, time uvjetovanom, „rascijepljenom ja“ preporoditelja (opće i posebno, nacionalno i sveslavensko), koje spada pod ingerenciju o kakvoći time uspostavljena nacionalnog identiteta, a ne toliko o samom identitetu kao takvom, o legitimitetu. No, to je sociološko-psihoanalitičko pitanje koje bi trebalo odgovoriti na nutarnju „muku“ subjekta, ne toliko o njegovu mjestu, koje je trebalo biti neupitno, koliko o kakvoći toga mjesta, koje je trebalo strukturirati, jer su obrisi mjesta bili jasni samo ga je trebalo kakvoćom osvojiti.

Za aktere realističke književne paradigme obično se veli da su ideološki proizašli iz Starčevićeva šinjela, a modusima pripovijedanja iz Šenoe, što je u većini slučajeva i točno. To ne važi samo za pravaške fanatike (Harambašić, Kovačić, Kumičić) nego i za manje ideološki eksponirane, u čijim djelima je prepoznati „precrtanu“ matricu funkcioniranja stranačke strukture (primjerice dekonstrukcijski u romanu Gjalskoga *U noći*). Međutim, ništa manje važna nije činjenica poznanstvenjenja paradigme, jer su upravo u tom vremenskom razdoblju prirodne znanosti (darvinizam, ekonomski programi) ušle na velika vrata u hrvatsku znanstvenu i kulturnu sferu, ali i u književnost. No, kao što je Starčević počeo sa svojom književnom djelatnošću mnogo prije negoli se posvetio politici, pa je već svojim nekim radovima uveo realizam u hrvatsku književnost, tako je i „pozitivizacija“ realizma počela upravo u tom razdoblju, dakle mnogo prije Šenoe, a nekmoli Kumičića, Kovačića i drugih realista. Ne samo, dakle, iz književno-periodizacijskih razloga, može se reći da 1850. počinje realizam i zatvara se prodorom moderne (1890.), s napomenom da bismo do vremena kanonizirana oblika realizma mogli to „uvodno“ razdoblje nazvati ranim realizmom. Dakle, realizam je rodio, iznjedrio sasvim drugačiju epistemološku paradigmu – političku, institucionalnu, ekonomsku, društvenu, obiteljsku, rodnu, znanstvenu, kulturnu, umjetničku i književnu. I u neku je ruku Novakov roman *Posljednji Stipančići* upravo ilustracija te paradigme gotovo u svim tim sektorima, neka vrsta sinteze.

Dakle, ponovno je istaknuti da je razdoblje *Bachova apsolutizma* ipak donijelo sasvim drugačiji model, koji se dakako nastavljao na vrijeme ilirskog pokreta, te bio u istoj (nacionalni i kulturni identitet) funkciji (preporoda), ali da su modeli koje je ponudio ipak bili drugačije epistemološke paradigme. Ako su društveno-političke prilike bile više represijske, institucije austrijski „pročišćene“, tiskak pod većom cenzurom, jezik (hrvatski, u koji se uopće nije diralo) se i književnost stao *bidermajerski* razvijati, a društvene i prirodne znanosti konačno počinju ostvarivati svoju znanstvenu paradigmatičnost, što je (motivima i temama) dakako dospjelo i u književnost, pa je književnost i dalje bila politizacijska, oslobođena nekih utopijskih tema i ideja, a usredotočena više na *građanski* etos i supstrat. Svojevrsan je paradoks da su u vrijeme izrazite političke represije kultura i društvo „poznastvenjeni“. No, to je donekle i normalna konzekvencija: ako se nije moglo realizirati u političkoj aktivnosti, omogućila je to kulturna i posebice znanstvena sfera djelatnosti, političko biće ustupilo je mjesto kulturnom i znanstvenom biću.

Čemu se to okrenula književnost, umjetnost i kultura da se može govoriti o njenoj „realističnosti“, i što je to uvela znanost da se može govoriti o poznanstvenjenju, poglavito s aspekta prirodnih znanosti (o čemu je već nešto bilo riječi), dakle, s jedne strane o novim umjetničkim praksama, ili barem novim stilizacijama, i novim epistemološkim pospremanjima, s druge strane.

Opća situacija govori nam da je 1849. Gaj prestao izdavati *Danicu*, a iste je godine obustavljena i *Zora Dalmatinska* u Zadru, što nije značilo samo „običan književni događaj“ (Barac, 1960: 7) nego i bitne duhovno-kulturne promjene, jer oni nisu bili samo puki književni časopisi. Njihovo je značenje bilo znatno veće, ne samo glede strukture časopisa, nego i zbog recepcijskog horizonta, dakle sadržaja i odjeka. Nadalje, to je vrijeme kad su se iz književnosti povukli Mažuranić, Demeter, Vukotinović, i svoju aktivnost usmjerili drugim poljima – politici, kazalištu, publicistici i botanici, dakle prirodnoznanstvenim disciplinama. A mrtvi su već tada Tomo Blažek (1846.), Antun Nemčić (1849.), Stanko Vraz (1851.), Dragutin Rakovac (1854.).

Književnost ilirizma, sa svojom socio-kulturnom dinamikom, ipak je učinila svoje: ojačala je svijest za nacionalnu samobitnost, doduše na osnovi sveslavenstva i južnoslavenstva, ali je ojačala i kulturni sektor sve više na svijesti o hrvatskom kulturnom prostoru. Na taj je način građanstvo, koje se kao takvo počelo značajnije konstituirati, dolazilo do svijesti o tome da je ono, kao subjekt, nositelj hrvatske supstancije i akter modernizacijskih procesa. S druge strane, unatoč izrazitoj funkcionalizaciji književnosti, ona je imala ulogu standardizacije književnoga jezika, obogatila je književne oblike, a svojim najboljim ostvarenjima postigla zavidnu estetsku vrijednost. Kako je izgledalo da će nakon ukidanja feudalizma 1848. i najradikalniji ilirski zahtjevi biti ostvareni, pobjeda reakcije 1849. dala je hrvatskoj politici i književnosti sasvim drugačiji smjer, pa to nije samo dokaz izravne politizacije književnosti nego i činjenica kako političko izravno utječe na umjetničku sferu. Ovdje nisu toliko važne optimistične ili pesimistične projekcije, osjećajna sfera aktera književna polja, njihova ideološko-politička pozicija, koja je jamačno važna kad se raspravlja o modelima ideološke prakse u tadašnjoj Hrvatskoj, nego je bitna relacija politike (ideologije) i umjetnosti načelno. Uzgred se može pripomenuti da su povoljne prilike 1848.–1850. usmjerile gotovo sve hrvatske intelektualce, pa dakle i književnike, političko-pragmatičkom interesu – postali su narodni zastupnici, surađivali su u političkom životu, pa su se i samim tim udaljili od književne aktivnosti.

To novo razdoblje počelo je osnivanjem časopisa *Neven* (1852.–1858.), a završilo je osnutkom *Vienca* (1869.), s time da je svojevrsan prijelaz predstavljao iznimno značajan časopis *Književnik* (1864.–1866.) kao prethodnik *Vienca* i edicije *RAD-JA*. U tom razdoblju, da se podsjetimo, od 1849.–1868., hrvatski je društveni i politički život doživio nekoliko snažnijih potresa dakako na štetu hrvatskoga naroda: 1849.–1852. doba je oktroirana ustava, 1852.–1860. doba je Bachova apsolutizma, 1860.–1868. karakterizira borba za novo ustavno uređenje, koje je završilo stvaranjem Austro-Ugarske, te potom Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Najgore je bilo razdoblje apsolutizma, kada su bila ukinuta ustavna prava i vladalo se izravnim naredbama. Slično se, dekretom, postavljalo i činovništvo, i tek se u šezdesetim, u vrijeme burnih rasprava o pitanju uređenja države, počela profilirati sjajna plejada političara građanskoga i seljačkoga podrijetla – Štrossmayer, Rački, Starčević, Mažuranić, Kvaternik, Perkovac. No, i ta je grupacija doživjela uglavnom *politički* poraz, iako su kulturno-prosvjetni, kao i insitucionalni, rezultati nezanimarivi. Naime, kako je ukinut feudalizam, sredila se administracija, uvedeno je niz građanskih zakona u skladu s postrevolucionarnim promjenama, počela je izgradnja bolnica, bez obzira na to što se to može tumačiti kao maskirno sredstvo centralizma i germanizacije, čemu je kasnije služio i njemački jezik kao službeni, uz što je bilo povezano i podobno činovništvo. Zbog omraze prema Beču ne čudi što su nekad radikalni ilirci postali pristalice čvršće veze s Mađarskom (Vukotinović, Bogović, koji o tome i pišu).

A nakon 1860. politički je život živnuo. Uz pokretanje niza političkih listova (najznačajniji je *Pozor* 1860., kasnije *Obzor*), hrvatski su se političari ponadali i potpunom raskidu veza s Ugarskom, koje su od 1848. bile stvarno i prekinute, pa je u tu svrhu uvedena dvorska kancelarija u Beču, s Ivanom Mažuranićem kao kancelarom, a figurirala je kao posrednička veza između Dvora i Hrvatske, neovisno o Ugarskoj. Opet se sve dalo na politiku. Na pitanje modaliteta veza, s Dvorom i/ili Ugarskom, u Hrvatskoj su se profilirala tri stajališta: jedan dio političara bio je za određenu vrstu centralističkog uređenja (I. Mažuranić), smatrajući da će se tako ojačati slavenski korpus u državi; drugi dio bio je za užu vezu s Ugarskom, ali uz oprez (Narodna stranka), a treći dio bio je rezolutno za prekid veza s Austrijom i Ugarskom, tražeći potpunu državnu samostalnost Hrvatske (Kvaternik, Starčević). Tomu valja pridodati dio mađarona (uglavnom feudalaca i razočaranih iliraca) koji su bili za jaču povezanost s Ugarskom, te nadalje početak hrvatsko-srpskih prijepora. No, nakon

austrijskog poraza u ratu s Pruskom (1866.), došlo je do Austro-ugarske nagodbe 1867. o dualističkom uređenju, dok je banska Hrvatska uvrštena u ugarsku državu, a da je nitko nije ni pitao, pa je morala svoje odnose urediti Ugarsko-hrvatskom nagodbom 1868. Bilo je to lako provesti jer su članovi Sabora izabrani nasilnim izborima što ih je proveo ban Levin Rauch. Tako je ilirska politička utopija doživjela svoj krah.

Da se povijest cinično ponavlja evo nekoliko činjenica: ukidanjem feudalizma plemstvo propada, jer je ostalo bez besplatne radne snage, ali ni seljaštvo ne jača, jer se parničički i izvlači kraći kraj, a niti je politički izjednačeno. Propadaju dotadašnje seljačke zadruge, prodira novčano gospodarstvo, pa se uz ogromne kamate preko noći pojavljuje sloj bogataša, često nepismenih. Građanstvo, koje je inače nositelj napretka, bilo je tih godina uglavnom strana podrjetla, te je stoga bilo u funkciji germanizacije (Zagreb, Varaždin, Osijek ostavljali su dojam njemačkih gradova). Na jednoj strani bogatstvo, na drugoj glad (i odrasli ljudi hodali su gotovo goli, a u Hrvatskom primorju jeo se kruh od smljevenog dropa). Zato nije čudno da se već 1848. postavlja pitanje seljačkih zadruga, industrijalizacije, kapitalizma, socijalizma, komunizma. U *Pozoru* je slijedio niz sociološko-politoloških napisa o prednostima i manama kapitalizma (Lazar Hollenbach, *Socialna razmatranja, Pozor* 1862.), a indikativno je da primjerice Demeter u *Domobranu* (128/1865.) piše *Proletersku pjesmu* s istovjetnom tematikom. Još je kao pojavu važno uočiti, za prethodno razdoblje gotovo nemoguću, a sada gotovo obvezatnu, pojavu naime kritičkoga promišljanja i prema sebi, hrvatstvu, kojom Jagić započinje svoj kratki pregled hrvatske i srpske književnosti 1866. Ta je pojava razvidna i u novelistici kao i u drami kao najpretežitijim književnim vrstama toga razdoblja. Naime, M. Bogović je još 1848. u članku *Naša književnost u najnovije doba* istaknuo kako su Hrvati slabi političari, pa se stoga moraju posvetiti kulturnom i književnom sektoru.

U vrijeme apsolutizma uređene su srednje škole, gimnazija je proširena sa šest na osam razreda i u njoj su počeli predavati profesori s položenim stručnim ispitom (Veber, Jurković), a s tim u vezi napisani su i tiskani prvi stručniji školski udžbenici na hrvatskom jeziku, što je posebno važno za jezik i književnost. Autori su tih udžbenika nacionalno osviješteni ljudi – A. Mažuranić, M. Mesić, B. Šulek, I. Macun, A. Veber Tkalčević. No, kad je 1854. uveden njemački jezik kao nastavni, taj je početni entuzijazam splasnuo, a i domoljubne su profesore gonili. Sve je to jamačno bilo u funkciji odgoja budućih pokornih činovnika koji će bespogovorno izvršavati naredbe vlasti.

Posebnu je ulogu obavljala osnovna škola po selima, koja je naglo propulzivirala. U nedostatku kvalificiranih učitelja u tim su školama radili nedovršeni đaci, pismenije kalfe, isluženi vojnici, a kako su vršili i dužnost orguljara ovisili su o seoskom župniku, i plaćalo ih je selo, a ne država (otud Jurkovićev lik poluinteligent Čuturić). Dakako, tu se nije mogao uvesti njemački jezik kao nastavni. Inače je ovladala pošast njemčenja među građanskim krugovima, i to se stalo osjećati posvuda, što je Bogović u *Nevenu* oštro napadao. Tada je zamro i rad institucija (MH, primjerice), a posebno je loše stanje bilo u kazalištu na čijoj se pozornici opet govorilo njemački tako da je 1860. došlo do demonstracija protiv njemačkih glumaca, i tek je od tada ono postalo hrvatsko.

Kulturnim akterima 50-60-ih godina, načelno, bilo je stalo da sačuvaju ilirske stečevine, ponajprije narodni duh, s prosvjetiteljskin intencijama u opsluživanju kulture, ali su otvarali i nove perspektive. Tako je paradoksalno primjerice Gospodarsko društvo, kao i njegove publikacije, jer nije osnovano političkim parolama, državna vlast ostavila na miru. Urednici B. Šulek i Lj. Vukotinović učinili su ih djelomično „općenarodnom govornicom o društvenim i narodnim pitanjima“ (Barac, 1960: 30). U tim se godinama pojavio i interes za pedagoška pitanja, navlastito u vezi s pučkim školama, tako da u *Nevenu*, i kasnije u *Viencu*, izlaze članci I. Filipovića, Đ. Rajkovića, I. Perkovca. Posebnu je ulogu odigrao I. Kukuljević da svojim *Društvom za jugoslavensku povijesnicu i starine*, te časopisom *Arhivom za povijesnicu jugoslavensku*, te je od 1851. do 1875. tiskano 12 knjiga. Iako se može reći da su 50-60tih godina hrvatski humanisti ponajprije njegovali povijest i jezik, upravo zbog navedenih političkih prilika, znatno je pojačan interes za *prirodne* znanosti – kemiju, fiziku, botaniku – tako da Franjo Rački, Janko Torbar, Ljudevit Vukotinović, Josip Schlosser Klekovski ne otvaraju samo nova znanstvena polja, „skrećući“ kulturne interese i k drugim sferama, nego bitno utječu na promjenu epistemološke paradigme, a neizravno (Rački i izravno) i književnu svijest, njen praktični i njen teorijski segment. Iako su većina njih bili eklektici, većina je disciplina bila ujedno i znanstveno utemeljena (ponajprije botanika, primjerice). Suradnici, zajedno s Jagićem, to su u *Književniku* podigli na još veću znanstvenu razinu, a Jugoslavenska akademija, osnovana 1867., doista znači pravi znanstveni početak, kao i početak novoga kulturnoga razdoblja – razdoblja Strossmayerove toskanizacije Hrvatske.

Simptomatično je da od prestanka izlazenja *Danice*, od 1849.–1852. nema književna časopisa, te stoga ne čudi

opće književno mrtvilo koje nisu mogli nadomjestiti ni godišnja knjiga *Kola* (1851.), ni novopokrenuti lokalni almanah *Dubrovnik* (1849.) Matije Bana, iako ga je ovaj htio učiniti kritičkim glasilom. Tek je *Neven*, koji je pokrenula Matica hrvatska s urednikom Bogovićem, popunio tu prazninu. I on je u programskom tekstu (*Naša književnost u najnovije doba*) neizravno istaknuo tezu da književnost smatra sredstvom nacionalne borbe, a izravno je napao nehaj hrvatskog općinstva kao glavni uzrok hrvatskih nedaća. Bogović je uspio okupiti podosta pisaca (Trnski, Utješinović, Preradović, Kukuljević, Filipović, Veber, Starčević i drugi), te je istaknuti kako je prilično obilna bila domaća produkcija, koju je osobno i naručivao, pače i preporučivao određene žanrove (primjerice naručio je od Vebera novele), a sam Bogović pisao je članke o književnosti, umjetnosti, kazalištu, potom novele, pjesme, a i prevodio je. Prvo je godište značajno i po tome što je donijelo opširnu Macunovu raspravu o estetici (*Kratko krašoslovje*), Veberovu opširnu kritiku Banove *Mejtime*, kao prvu znanstveniju kazališnu kritiku, te prijevode Puškina.

Kako navodi Barac Bogović se vodio trima načelima: da prikupi što više suradnika, da časopis bude na što većoj visini te da diše duhom narodnog otpora protiv apsolutizma, što ga je dovelo do uzništva. Tako je primjerice objavio pjesme Trnskoga (*Kletva peru pjesnikovom*), I. Filipovića (*Domorodna utjeha*), P. Preradovića (*Utjeha*), s eksplicitnim porukama. Kada su to ima na umu postaje jasno zašto je Bogović uvažavao i građu iz hajdučije ili srpskih ustanaka. Čak je i folklorna građa imala tu namjenu. Kada su koncem 1852. Bogović i Filipović zbog politizacije književnosti dospjeli zatvora, uredništvo preuzima Josip Prusus okupljajući tadašnje književne reprezentante (J. Tombor, D. Jarnević, M. Bogović, M. Stojanović, A. Veber, L. Botić, Milan Bubanović kritičar, umro u 20. godini, I. Okrugić, I. Filipović). Veber objavljuje novele s aktualnom temom (*Zagrebkinja*), a Starčević svoj humoristični žanrovski hibrid. Kada Veber, 1856., nakon uvođenja njemačkog jezika u škole, objavljuje *Ustroj našega jezika*, ta rasprava nije samo lingvistička, nego joj je namjena bila pokazati kako je hrvatski jezik svojim izražajnim sposobnostima jednakopravan europskim jezicima, pa dakako i njemačkome, a Jurković sa svoje strane upozorava na aktualnost i stvarnost kao najpogodnije građi umjetničkoga djela.

Kada *Neven* prestaje izlaziti sličnu koncepciju pokušava nastaviti *Naše gore list* (1861.–1866.) Mije Krešića, ali unatoč solidnom broju dobrih suradnika nije uspio te nema onaj značaj kao *Neven*, iako se tu javlja Šenoa, Korajac.

Značajniji je bio karlovački list *Glasonoša* (1861.–1865.) Abela Lukšića, koji je 1865. Šenoa kao urednik podigao na višu razinu, i u kojemu je objavio programski članak *Naša književnost*, a vrijedan je i žanr književne kritike, te prijevodi (Leopardi). Već je rečeno kako je iznimno važan časopis *Književnik* (1864.–66.), pravi znanstveni časopis koji su uređivali F. Rački, J. Tombor, V. Jagić, te koji je prvi poveo borbu protiv znanstvena diletantizma u historiografiji, filologiji i prirodnim znanostima, kako apostrofira Barac. U tom je smislu značajna Jagićeva rasprava *Kratak pregled hrvatske i srpske književnosti od posljednje dvije-tri godine* (1866.), koja je imala ambiciju biti revizija hrvatskog i srpskog kulturnog i nacionalnog života. Kao što je *Književnik* bio prethodnik *Vienca* u supstancijalnom smislu, tako je *Dragoljub* (1867.–1868.) bio nastavak *Naše gore lista* u tehničkom smislu, te su prestali izlaziti kako bi „učinili mjesto“ *Viencu*. Treba spomenuti i *Pozor*, ne samo u smislu političko-publicističke djelatnosti, nego i zbog toga što su se u njemu objavljivali važni prijevodi (Turgenjev), što je Šenoa u njemu objavljivao svoje kazališne kritike i feljtone, a znanstvene i književne ocjene Jagić, Rački i Šenoa.

U opće kulturne naznake ulazi i činjenica europskoga kulturnog i književnog konteksta. A to je vrijeme zaokreta prema realizmu i naturalizmu, pozitivizmu kao epistemološkoj paradigmi, koja se iz prirodnih znanosti reflektirala i u umjetnostima, pa je takav slučaj bio i u Hrvatskoj. Uostalom istih godina (1857.) Starčević piše svoje teze o realizmu kao i Champfleri u Francuskoj, a o djelima Sainte-Beuvea Turgenjeva, Tolstoja, Ibsena, Dostojevskog uskoro će se moći čitati i u Hrvatskoj, te će do kraja stoljeća o njima, kao i o Darwinu i Haeckelu, biti ispisana brojna stručna i polemička literatura. Dapače, bit će čitavih struja za i protiv prirodoznanstvene pozitivističke misli, a Turgenjev će, uz Starčevića, biti donekle otac dijela hrvatskih realista. Dakako, nije na odmet upozoriti da su hrvatski pisci znali nekoliko jezika te su mogli stranu literaturu čitati na izvornim jezicima. A inače su prevodili od rimskih klasika do realista i drugih, od Cicerona do Ljermontova, Puškina, Gogolja, Turgenjeva. Naročito je to važno za kazališne potrebe, bez obzira na to koliko su upravo ovi potonji bili loši, prema Šenoinoj ocjeni.

Što se tiče domaće tradicije, ta grupacija, barem do Šenoa, kao da se želi prisloniti na Vrazovu tezu da hrvatska književnost ima po duhu biti narodna, o čemu su oni raspravljali teorijski, a praktično kušali ostvariti. Valja upozoriti da je ta teza mišljena ne kao povratak kulturnoga modela narodnog deseterca, nego je narodno poi-

mano u supstancijalnom smislu, kao građa. Dakako da je bilo i radnji „na narodnu“ (primjerice M. Stojanović), ili pak intertekstnih upada. Može se reći da je sukladna tome i Bogovićeve uporaba deseterca u dramama, potom epske pjesme L. Botića, G. Martića, ali već 1854. ta se pojava veoma kritički opservira, pa Veber hvali Kazalijevu *Trista vica udovica* što ne slijedi narodnu pjesmu.

Inače, kad je riječ o koncepciji književnosti, valja imati na umu niz elemenata koji ju čine, pa tako nalazimo elemente klasike (Veber), utjecaj talijanske književnosti u pisaca iz Dalmacije, te njemačke u pisaca iz Banovine, djelomice engleske, te posebno slavenske (poljske). Kad je riječ o stilskoparadigmatском modelu to je rana faza realizma, o kojemu se i teorijski raspravlja (Starčević, Jurković), uz primjese sentimentalizma i bidermajera, pa se može reći da se hrvatski teorijski književni um prije Šenoina članka iz 1865. eksplicitno zalaže za realizam, pače i manju mjeru „uljepšanosti“. To je ujedno razdoblje kada se prvi put postavljaju neka načelna pitanja o umjetnosti. To su dođuše kompilacije, ali književnopovijesno važne. Uz to je i kritika znatno oživjela. Pri svemu tome pojam književne vrijednosti sve više ulazi u prosudbene postupke. Estetičke poglede svojih suvremenika donekle je sintetizirao Janko Jurković, prvi naš kantovac, u ediciji *Rad* u svojim tekstovima objavljenim kasnije.

Što se tiče književnosti u užem smislu riječi, dakle njena teorijskoga i praktičkoga uma, prijeći nam je na uže polje književne dinamike, i to u njenim glavnim idejama, koje su „iščitavajući“ stvarnost radile zapravo na njenoj konstitutivnoj konstrukciji. Ona je i dalje, svojim funkcionalizmom, radila na „spasu“ kulturnih stečevina preporoda, poglavito kad je bila riječ o radu na budnosti nacionalne svijesti u tadašnjim nepovoljnim političkim, društvenim i kulturnim prilikama. Domoljubna je lirika i nadalje bila prožeta idejom slobode, a slavenstvo je poimala kao političko uporište. Ta je lirika redizajnirala pojam ilirstva u hrvatstvo (Šenoa piše *Hrvatulje*), a čak i ljubavna poezija (Trnski, *Krijesnice*) modelira tip idealne hrvatske djevojke, koja će postati gotovo prototipom i u dramama u aktantskoj shemi, i to paradoksalno u razdoblju moderne.

Međutim u tom je razdoblju dominantna vrsta novela. Politički i kulturološki ona je nastala iz potrebe da se čitatelju dadne štivo na hrvatskom jeziku, i da se postigne određen poučni efekt. Zato nisu neobične i teme iz hrvatske prošlosti, hajdučije, jer je trebalo dati primjer junaštva i radi „vježbanja“ ponosa, i zbog vjere u budućnost (primjerice Bogović). Uz tu pseudohistorijsku nove-

listiku, jamačno je značajnija ona koja je svoju građu uzimala iz onodobne aktualnosti (Veber, Jurković, Korajac), pa je Jurković držan osnivačem seoske novele (*Tri lipe*), s očitim etnografskim materijalom. I upravo u njima valja tražiti tragove ranoga realizma. Uz rađanje romana kao književne vrste posebno je važna dramska vrsta, i to u trostrukom smislu: imala je ambiciju umjetnički „povišene“ književne vrste, omogućila je konstituiranje književne kritike kao samostalne vrste, a analizom su postavljana načelna teorijsko-estetička pitanja (problem tragične krivnje, kompozicija, građa i oblik). U tom su nam kontekstu razumljiviji estetički radovi Macuna i Sladovića, a i pokušaj da se izađe iz hrvatskih granica, odnosno da se ugleda u velike pisce i općeljudska pitanja (Byron, Schiller, Goethe, Shakespeare). Ovdje je već riječ o kritici malograđanske *forma mentis*, s jedne strane, te tipu poluinteligenta, s druge strane, odnosno njegova puta iz seljaka u građanina, koji će briljirati u Kovačićevu *Kumordinaru Žoržu*, ali ga genetski susrećemo i u Jurkovićevu *Pavlu Čuturiću*, uz kritiku bijede školstva u Hrvatskoj.

Nego, da se vratimo problemu realizma kao onoga stilskoparadigmatskog modela koji je pretežit u tomu razdoblju. Razdoblje hrvatskog realizma moglo bi se vremenski odrediti od 1850. do 1890., s napomenom da se te kategorije ne poimaju kao „čiste“, ne samo svojim početkom i završetkom nego i u svojim vrhuncima kanonizacije. To razdoblje, u njegovu početnom vremenskom odsječku, mogli bismo imenovati *ranim realizmom*, u kojemu se još nalaze stilski elementi sentimentalizma i bidermajera, a vrijeme zrela realizma može se nazvati *kanonskim realizmom*, ali već s elementima dezintegracije, i zaokretom prema psihologizaciji. Ovu je tezu lako dokazati i u sferi teorijskoga i u sferi praktičkoga književnog uma. Naime, i prije Šenoina manifesta (1865.), između 1850. i 1860., ne samo na razini intuicije nego i podosta osviješteno može se detektirati spoznaja o potrebi prikazivanja zbilje realistički. Kritičari su i teoretičari (Starčević, Veber, Jurković) došli do spoznaje o građanskom sloju kao uporištu čija je dnevna zbilja postala književnom građom, a priču je pak trebalo prikazati u mimetskom modusu kako bi se, zrcaleći, prepoznala (Veber: *Zagrebkinja*, Jurković: *Pavao Čuturić*). Iz toga se može zaključiti da je estetička misao bila podosta profilirana, te da je ona svoje usidrenje vidjela kako u društvenim promjenama tako i književnoj slici tih promjena. Ono prvo je sociološki razumljivo, a potonje odnosilo se na dvije sfere; jedna je već podobro osviještena pozicija metatekstna (posebice u Vebera), a druga se odnosi na sferu kritičkoga i estetičkoga promišljanja, dakle ideje književnosti i umjetnosti pravdane estetičkom sferom.

Ante Starčević je jedan od prvih, uz Vebera i Jurkovića, koji je i u sferi prozne produkcije i u sferi kritičkoga i teorijskoga motrenja primjer rađanja ranoga realizma u hrvatskoj književnosti, a k tomu je u ideološkom smislu, kao pravaš, otac hrvatskoga zreloga realizma. Svojim novelama, zapravo miksturama novele, putopisa, feljtona, filozofske kozerije (*Poslanica pobratimu D.M. u B.*, 1852., *Pri-zori iz života*, 1853., *Uputa*, 1858.), u predmetnom sloju opisuje aktualnu društvenu problematiku, stilom blizak mimetizmu, dok se u žanru mogu označiti kao satire i ironije. On je već detektirao dihotomiju Platonova nauka o umijeću življenja i pojavu liberalnoga kapitalizma i strasti za zgrtanjem novca, a s tim u vezi i metode „novog reda“ (korupcija). U pripovijednom se postupku pojave imenuju (posebno kritika zagrebačke malograđanske žabokrečine) da bi se potom s etičkih pozicija umovalo o tome, u smislu propedeutike „učitelja života“.

Starčević je jednako značajan, ako ne i više, kao teoretik i kritik. U svojim radovima, čija je sinteza *Pisma mađarolacah* (1868.), iz metodološke impostacije može se iščitati njegova teorijska i estetička pozicija. Središnja mu je okosnica kategorija *istine* u filozofsko-ontološkom smislu, u povijesnom i historiografskom smislu, te u pozitivističkom smislu s aspekta empirizma (realizma, stvarnosti). Kategorija istine, kao regulativno načelo, jamačno je klasičnoga podrijetla, ali je dopunjena argumentima 19. stoljeća i njegove historicističke svijesti u smislu iskustvenih pozitivnih činjenica, jer je o neorganiziranoj hrpi činjenica vazda govorio da vrijede za „obseniti prostotu“. Čak se i opažaji, percepcija, osjećaji, dakle opet neka vrsta „znanja“, grade na iskustvenim činjenicama. Kategorija razmišljanja, dakle kognitivna radnja, uspostavlja smislene i kauzalne veze.

Međutim, u noetičkom smislu Starčevićev pojam istine bliži je njegovoj osnovnoj etičkoj, to jest ontološkoj kategoriji kao antropološkoj transpovijesnoj konstanti, koju je iznio u predgovoru *Pisma mađarolacah*: „Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati“ (Starčević, 1995: 294). Ta teza otvara realističku paradigmu u onoj mjeri i kada iz ontološke pozicije prelazi na prikaz konkretne i društvene stvarnosti, što je učinio u svojim novelama, u kojima je opisivao, kako je to eksplicitno istaknuo u istom napisu, vjerno i istinito.

Nije teško zaključiti kako je Starčević svoje teze usidrio u etičku komponentu (kantovsku dužnost), pa u tom slučaju i estetsko korespondira s filozofijom povijesti (ideja

slobode). Stoga dakle slijedi da je *etičko, estetsko i povijesno* korespondentno i utemeljeno u kategoriji istine, a metodom razumijevanja u dijalogu tradicije i sadašnjosti, pri čemu je u političkom smislu naglašeno prirodno pravo, a za Hrvatsku i historijsko pravo, a ovo usidreno u životu, pa otud „znanost života“. I pravo, i država, i povijest, i politika teleološki su usmjereni: cilj i svrha jesu sloboda i sreća, pojedinca i naroda kao cjeline; ideja slobode motor je povijesti.

I Veber Tkalčević – a i on je jedna od kapitalnih osobnosti ranoga realizma – u nizu članaka (*Nješto o kazalištu, Sud o Meirimi, Književnost ilirska, Predmet pjesništva, Ukus*) prilično jasno profilira svoju estetičku poziciju utemeljenu na klasičnom formalističkom postulatu (jedinstvo u mnoštvu). No, kako u sferi teorijske tako i beletrističke njegove djelatnosti jasno je razaznativa težnja realističkom modelu književnosti tezom da mora ostati „vjerna naravi“, iako tu narav valja „krasoćutno idealizirati“. I dok od povijesnoga romana zahtijeva istinitost, poeziji dopušta subjektivnost, što implicira autonomiju umjetnosti. Zarana je hrvatska književna kritika primijetila da je Veber jedan od „prvih preteča našega književnoga realizma“ (Andrić, 1906: 78), čija se metoda pisanja i stilska faktura maksimalno približavaju „znanstvenoj disciplini“ u smislu realnog i istinitog opisivanja, znanstvenoga u smislu pozitiviranja činjenica društvenoga korpusa. Njegova *Nadala Bakarka* je naša prva *Giga Baričeva*.

Iako je bio optuživan za diletantizam, a u tome nije jamačno bio osamljen primjer. Uz to se valja podsjetiti da je to vrijeme konstituiranja različitih znanosti, od jezika i književnosti, povijesti književnosti, teorije i estetike do historiografije i prirodnih znanosti. Normalno je, dakle, da je i Veber, u skladu sa svojim postulatima i onodobnim horizontom razmišljanja, kušao detektirati i definirati određen broj problema, a napose filoloških, metričkih, teorijsko-kritičkih te estetičkih. Vebera, dakle, možemo optuživati, ili braniti, za diletantizam kao i cijelu mu, a jednako i prethodnu, generaciju, jednostavnom činjenicom što je, kao i drugi, aktivno sudjelovao u kulturnom životu Hrvatske te bio sutvorcem tvorbenih česti kulturne modernizacije Hrvatske. Njegova ideja vjernog prikazivanja naravi ide dotle da je uz drugo izdanje Gundulićeva *Osmana* (1854.), argumentima Aristotela i Horacija, zamjerao Gunduliću zanemarivanje toga načela. Njegova glavna estetička rasprava, *Ukus* (1882.), zapravo sumira njegove teze iz ranijih tekstova, a mogla bi se sumativno opisati parafrazom, njegovim riječima: umjetnost mora ostati „viernim naravi“; ona “narav krasoćutno idealizuje“,

a „grdoba pako može samo kano protimba da se tim više istakne krasota biti shodnim predmetom pjesništva“. Ljepota je sklad dijelova, jer „sve što je krasno mora imati više čistih“ koje moraju „kod krasote biti sastavljene u savršenu cijelost“, uz to da je krasota utemeljena u moralu. Ljepota je, dakle, sklad dijelova i konstitutivno relacijsko (strukturno) i aksiološko, estetičko i ontološko, s temeljem u moralnoj svrsi. Ljepota, prema Veberu za razliku od Kanta, ima svoj jasni telos.

Pored te objektivne, mimetičke dimenzije, on zagovara, naročito u poeziji, i subjektivni moment, što znači polje osjetilnosti, čime se relativiziraju kruta stajališta. S jedne je strane realistička impostacija, a s druge pak kreativni subjektivni moment, što opet dalje implicira autonomiju umjetnosti. Dakle, spoznaja (epistemološki i gnoseološki problem) i doživljaj (sfera osjetilnih stimula, dakle psihološki problem) mogući su u mjeri razvijenih prirodnih impulsa duše, što u konzekvenciji znači da aksiološka prosudba izmiče argumentima strogo logičke prosudbe. Tako je kategorija ljepote povijesno relativizirana, jer ovisi o konsenzusu, to jest efektom je različitoga kulturnoga modela, što držimo kapitalom tezom i Veberovim prinosom u sferi hrvatskoga teorijskoga književnoga uma. Veber je dakako tendencijski moralist, ali on ne zaboravlja ostale aspekte estetičke problematike, iako je zbog svoje ideološke uvjetovanosti jamačno sklon kompromisima i uravnoteženjima.

I Janko Jurković, prvi naš kantovac, u člancima iz 1855. (*Moja o kazalištu, Misli o jeziku*), raspravljajući o načelima dramskog strukturiranja iznosi osnovni postulat realizma – prikazivanje ljudi onakvima kakvi jesu – a odnosilo se to na predmet, psihologiju i jezik. Ako su pedesete i šezdesete godine u sferi književnoga teorijskoga uma bile godine „znanstvene priprave“ (Posavac), Jurković to 70-ih nastavlja. I on je u književnoj kritici, teoriji i novelistici (rani realizam) na sličnom tragu. Sedamdesetih će, kad počinje objavljivati veće studije u časopisu *Rad JA*, postati znanstveniji (o komičnom, o pojmu uzvišenog, o metafori, o ženskim likovima u narodnim pjesmama). No, za raniju fazu Jurkovićeva mišljenja značajna su sva tri (*Moja o kazalištu*, 1855., *Misli o jeziku*, 1856. te *Pismo mladom prijatelju o spisateljskom zvanju*, 1862.). On, naslanjajući se na Horacija i Kvintilijana, ističe da je šala podobnija od oštine za rješidbu problema, pa u skladu s tim ističe tezu o poučnom karakteru i moralnom postamentu šaljivih spisa.

Jurković u kazalištu razlikuje institucionalno-tehnički dio, o kome ne govori jer je to stvar izvedbe, i supstan-

cijalni dio, te postavlja pitanje možemo li imati *narodnu* dramu. Izbjegavajući simplifikacije folklornoga tipa, on u formalnom smislu ne traži bitne promjene (poziva se na Shakespearea), nego misli na predmetno područje iz kojega se uzima radnja. Usredotočujući se na tragediju i komediju, veli da tragediji ostavlja povijesnu sferu, jer ona podrazumijeva ozbiljnost, uzvišenost, patos, dok komediju preferira, i to iz tri razloga: strukturnoga, ona nije lakrdija, nego se mora temeljito poznavati život, što znači psihologiju i osjećajnost, te jezičnu doradenost; ona je dakle bliska životu. Drugi je razlog recepcijsko-propedeutički, jer je bezbolnije efektnije poučavati kroz smijeh, što je oslanjanje na Horacija; te treće, u fokus postavlja zanatsku i aksiološku dimenziju. Zapravo je riječ o umjetnički-ontološkom, jer je prema njemu manje zahtjevna i od tragedije, vjerojatnija je, ima širi tematski repertoar, oslobođena je patetike i sentimentalnosti. Razvidno je da se ovdje već implicira teza o relizmu načelom da se prikazuje ljude onakve kakvi jesu.

Daljnji elementi njegove koncepcije književnosti mogu se svesti na sljedeće: zalaže se za popularno-znanstvenu pučku, tzv. efemernu književnost (kalendari), jer je recepcijski najprimjerenija i najraprostranjenija, nema više panslavske ideologije, nego se zalaže za nacionalnu, narodnu individualnost. Kritizirajući prilično odrješito hrvatsku književnu produkciju ističe kategoriju talenta, ali i zanata, sposobnosti psihološkoga crtanja, jezične kompetencije, u gramatičko-normativnom i stilskom smislu. Jurković, naročito kasnije (*Ob estetičkih pojmovah uzvišena*, 1870.), ide putem od Aristotela do Kanta i njemačke idealističke filozofije, naročito kad je riječ o kategoriji uzvišenoga. Temeljna je Jurkovićeva teza da duša spomoću dojmova stvara predodžbe, te na osnovi njih pojmove iz kojih gradi sudove, a iz toga pak izvodi zaključke. To je spoznajni čin, ili njegovim riječima „upoznavajuća djelatnost duše“, ako reflektira predmetni svijet. Ako reflektira sebe riječ je o čuvstvenoj djelatnosti. Različiti su sadržaji čuvstva, među koje pripada i estetsko, čiji je sadržaj lijepo, idealno, dražesno, uzvišeno. Uzvišeno je jedna od forma ljepote, shvaćeno kao oblik, pa je u estetici važan odnos forme i sadržaja, ideje i slike.

Što je Jurković pružio od Kanta? Kant, uz razum i um, kao dvije vrste spoznajne moći, ukazuje i na rasudbenu moć. Dakle, uz znanost i moral, treće je područje umjetnost, te je estetsko područje naime područje subjektivne svrhovitosti. Ono što je lijepo, što nam se sviđa, ukazuje nam se svrhovito samo preko osjetila. To je predmet estetske svrhovitosti. Kad doživljaj ljepote počiva samo na

ugodi, iz koje je isključena potreba, ili interes, riječ je o doživljaju bezinteresnoga sviđanja, a ono je u estetskom odnosu čovjeka prema objektu ponajprije upravljeno na formu, koja daje umjetničkom djelu specifično jedinstvo, a time i samodostatnost. Konzekvencija je te teze da se umjetničkom djelu odriče bilo koja namjernost, pa bi svrhovitost bez svrhe, dakle, činila bit ljepote.

Jurković je zaslužan za prijenos tih spoznaja, a posebice zbog ukazivanja na slabosti hrvatske književnosti. Njegovo apeliranje na „ogledalo“ prirode višestruka je podrijetla, od klasicističkoga, prosvjetiteljskoga, romantičko-rusoovskoga do šilerovskoga (a to je učenje spojilo Goethea i Kanta). No, mi moramo promišljati Jurkovićeve teze onako kako je to on elaborirao, naime u funkciji konstituiranja realističke paradigme. Da ne bi bilo dvojbe, on teze opskrbljuje i drugim elementima kad upozorava da pisac mora poznavati život ljudi, u čemu je podudaran sa Starčevićevom „znanošću života“. Pače, Jurković govori o *socijalnoj* i *psihološkoj* motivaciji, što je školska definicija realizma. U podlozi su Jurkovićeve, kao i Starčevićeva, kao i Demetrova, svjetonazora temeljne kategorije *istine*, *života* i *naravi*, što bi bila neka vrsta mimetizma u Aristotelovu smislu, barem kad je riječ o „poslu književnosti“.

Dakle, hrvatska književnost nije trebala čekati Šenou (1865.) da bi se detektirao provizorij paradigme koja je već tih godina ostvarena kako Veberovim, Jurkovićevim, Korajčevim, Vodopićevim novelama, Starčevićevim humorističnim uradcima, Vojnovićevim *Geraniumom*, na tragu Flauberta, i dakako Šenoinom zadnjom pripovjedačkom fazom. Iz navedenoga se može zaključiti da bi se hrvatski realizam mogao odrediti kategorijom društvene uvjetovanosti u trostrukom smislu: prvi se odnosi na referencijalnu dimenziju (teme iz aktualne društvene stvarnosti), koju valja što vjernije prikazivati, dakle na njegov *mimetski* modus; u drugom smislu odnosilo se to na jezik koji treba biti „što bliže“ predmetu, dakle na *jezični mimetizam*; i treće, metatekstni dijelovi u pojedinim novelama (Veber, Jurković, Vojnović, Šenoa) pokazuju osviještenost njihovih autora, pa je riječ o pripovjedačevoj svijesti o *narativnim mehanizmima*. U tom se smislu može reći da je tekstovna svijest (autor) bila određena u ontološkom statusu kategorijom istine, a u gnoseološkom statusu tehnologijom proizvodnje.

Epoha *kanonizirana realizma* razdoblje je proze, posebice romana, koji doživljuje punu afirmaciju, novela postaje „realističnija“, dok se crtica, mnogo prije moderne, konačno ustaljuje kao žanr, a književna kritika naglo cvjeta i osamostaljuje se kao zasebna književno-znanstvena disciplina. Sve su one u svojem području dale nedvojbene

prinos ne samo na užem području književne *mathesis*, nego i na općem planu kulturne modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću, jer nisu samo „odčitale“ stanje, kritički ga secirale, nego su implicitno, a nerijetko i eksplicitno, ponudile koncept buduće konstrukcije hrvatskoga društva, odnosno ono što zovemo hrvatski identitet gotovo u svim njegovim sektorima. Dakle, i u sferi književne prakse, odnosno poetike, razvidno je da je realizam, modusima mimetizma, jednako radio na pripovjednoj tehnici, na reprezentiranju spektra društvene zbilje, kao što, pružajući modele ugledanja, u pozitivnom ili negativnom smislu, nudi antropološke, društvene i ontološke modalitete koji bi trebali poslužiti kao konstrukcijski modeli za ostvarivanje projekcija, kako na pojedinačnom tako i na općem planu društvenoga tijela, pa je tako prezentirao određeni projekt. Svojom kritičko-teorijskom mišlju ne samo što je analizirao književnost nego je izravno ulazio u sociologiju društva, zalažući se ne samo „s romaneskne“ nego i „sa svoje“ strane da se hrvatska supstancija povijesno, društveno i politički ozbilji do razine ontološkog priusa, onako kako je to ostvareno u europskom tipu književnosti i građanstva – nazovimo to *balzakovska matrica*.

Ona bi (ta matrica), temeljem hrvatske realističke proze, trebala dokazati (na temelju čitanja praktika) i pokazati (na temelju koncepta) da je *političko*, ideološko-(stranačko), nemalim dijelom proizvodilo maligne društvene silnice, i kao takvo razaralo hrvatsku supstanciju (primjerice Gjalski) umjesto da radi na pobošljanju; da je *etičko*, zbog relativizma, neracionalnosti i „usmjerenosti“ moralnosti, izgubilo svoju kodnost (univerzalnost pravila – primjerice Kovačić) te je tako dospjelo do imoralnosti i pretvaranja; da je *tehničko*, u sferi proizvodnje poljodjelstva otvaralo tehnologijsko i tako poboljšalo prinose, ali je istodobno u sferi intersubjektivnosti zacementiralo stare društvene odnose i tako regradiralo napredak (primjerice Kozarac), ili je bilo izravnim uzročnikom propasti (Novak); da je *ekonomsko* zajedno s industrijskim doduše pokrenulo napredak, ali je proizvelo društveno raslojavanje i pauperizaciju, proletarizaciju, a velikim dijelom i odselejničku konstantu, pa dakle i usmrćivalo rast supstancije (primjerice Novak); da je *novčano* unatoč, a dijelom upravo i zbog toga, „sređenijoj“ i boljoj manipulativnosti, s jedne strane, proizvodilo zelenašku scenu odnosa, a, s druge strane, razaralo već i sam pokušaj konstituiranja uređenijega društvenog odnosa, utemeljenoga na obiteljskoj samorazumljivoj uređenosti (bovarizam – primjerice Eugen Tomić, Kumičić); da je *umjetnička* sfera postupno sve više „elitizirala“ u smislu artistskog i larpurlartističkog „geta“ (primjerice Gjalski, Novak) te da je *kulturno*,

načelno, sve više posvajano od građanske elite i tako „privatizirano“, bilo cehovski bilo staleški.

Na taj se način, paradoksalno, napredak, u hrvatskom „književnom“, i općenito kulturnom, slučaju, kako ga je iščitala realistička proza, namire i kao destrukcija. A to se može tumačiti dijelom i kao stanje nedozrele svijesti aktera koji su proizvodili takvu književnost i kulturu. Oni bi se mogli, sa svoje strane, pravdati činjenicom zatrovanosti društvena prostora političkim i ideološkim (stranačkim), s jedne strane, a s druge strane kolonijalnim statusom Hrvatske. Pa, unatoč tome kultura i politika, ekonomija i industrija, učinila je, kao što je već skicirano, i „ne hoteći“ svoje u procesima modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću, pa je naš zadatak upravo da katalogiziramo rad toga „ne-svjesnoga“, da se slikovito izrazimo.

Balzakovstvo realizma upravo i jest u tome, pa dakle i hrvatskoga, tim više što i hrvatski realizam ima svojega Balzaca, Vjenceslava Novaka naime. Ovdje je znači estetički um, o kojemu smo dali naznake, itekako bio svjestan svoje „moći“, i nije stoga bila riječ o nekakvoj slutnji, ili pak „gađanju naslijepo“, nego se radilo o promišljenoj i domišljenoj ideji književnosti koja ima i vrijeme svojega sazrijevanja – unutarne (hrvatsko, u društvenom, kulturnom i književnom smislu), kao i vanjsko (europski kontekst, u istom smislu), pa bi se moglo reći da je zapravo riječ o analogiji dogodljivosti. Ta književna ideja nije skrivala društvene aporije, unatoč tome što su neki akteri (Šenoa, dio kritike) inzistirali na kategoriji „uljepšana realizma“, jer je i takav, „uljepšan“, on ponudio veoma analitičko-kritičku sliku hrvatskoga društva na njegovu putu u model građanskoga društva, i to u njegovim glavnim i tvorbeno-određujućim elementima, od obiteljskog, rodnog, političkog, do gospodarskog i financijskog, od patrijarhalnog do kapital-odnosa, i s tim u vezi i društvena raslojavanja. Kako je zahvatio totalitet, odrazilo se to i na jezičnom planu, pa je „regionalizacija“ tema zahtijevala i „regionalizaciju“ govora, iskaza sve do lokalnoga koinea. Spomenuti totalitet odnosio se na cjelokupnu socijalnu hijerarhiju, od seljaka, „beskaputaša“, do različitih mecena, i propalih plemića, brodarskih trgovaca, studenata i intelektualaca, sirotinje i „profesionalnih“ prosjaka, lomnih i emancipirano-fatalnih žena, stranih avanturista i domaćih žrtava, agrarnih posjednika, odškolovanih na ekonomskom liberalizmu (Smith, Ricardo), sve do granica ekonomskog i socijalnog darvinizma.

Na početku kanonizacije stoji Šenoa, i kao kanonizator romaneskne prakse, i kao odgajatelj čitateljstva, pa je dakle, s jedne strane, budući da su mu romani uglav-

nom povijesni sa slojem historiografske faksije i romaneskne fikcije, ukazivao na povijest kao učiteljicu života. No, implikacije takva stava su dublje; tezom „*povijest kao učiteljica života*“ dovodi se u središte konstituirajućega subjekta (hrvatske supstancije) historiografsku matricu i kao metodu (učenja), i kao kategorijalno-tvorbenu konstantu koja povijesnu prošlost, odnosno događajnost, poima kao tijesto supstancije. Nju sad valja reaktualizirati i stoga rekreirati kao „puno“ mjesto novog (subjekta) da bi ono bilo autentično hrvatsko, jer „dovučeno“ iz hrvatske povijesti, pa sadašnjost i nije drugo do rekreirana prošlost, odnosno ono što je u njoj supstancijalno trajno. Dakle, povijest je neka vrsta ontološkoga priusa, ili točnije načelno ontičko. Na taj način „riješen“ je supstancijalni dubinski sadržaj pojma „hrvatstvo“.

S druge strane, pak, teza „povijest kao učiteljica života“ podrazumijeva opću *pedagogizaciju* svakodnevnih pragmatičnih životnih radnji, „rituala“ dostizanja života u njegovim pojedinačnostima, ako je riječ o individualitetu subjekta, i općostima, ako je riječ o društvenom biću čovjeka kao participatora određenoga kolektiva, preciznije određene hrvatske građanske zajednice, i to u sektorima od priručnosti do metafizičnosti (kako je to ilustrirao Šenoa u *Prosjaku Luki*). *Povijest* je u tom slučaju, dakle, *logos*, i to *logos* u aristotelovskom smislu koji podrazumijeva učinak „statusa priče (povijesne)“, što je njegov recepcijski „echo“, koji nije mišljen (samo) kao puka zabava, te *logos* kao govor jedine pravovaljane veridikcije, što je njegov prosvjetiteljski efekt. Ovdje je *logos*, kao govor povijesti, dakako shvaćen kao jedina veridikcija i jedina pravovaljana legitimacija, ne samo označitelja nego transcendentnog označenog. Ta ga kategorija približava prije spomenutoj kategoriji ontičkoga. S druge strane, *logos* kao priča povijesti nije mišljen isključivo zabavno ni onda kada je to intencijom bio, primjerice u ljubavnim pričama koje je Šenoa gurao u povijesnu dogodljivost, jer je i tu također provodio namjeru pedagogizacije života onim ljubavnim pričama koje je držao uzoritim, a kritizira one intrige koje je smatrao bolestima na društvenom tijelu povijesne supstancije (*Zlatarovo zlato*).

Tako se jasno razdvajao eros u službi društvene progresije i modela uzorite građanske obitelji, dakle riječ je bila o pedagogizaciji erosa, spram erosa u službi seksualne zadovoljštine, obično izopačene, i u službi kakva interesa (karijerističkoga, ekonomskoga, konkurentskoga itd.), dakle je bila riječ o erosu kao užiću i erosu kao merkantilizaciji. Te su redukcije, dakako, s jedne strane simplificirale „predmet“, a s druge strane stigmatizirale polje užića kao

neprijemljiva „hrvatskoj djevi“. Aktant hrvatske djeve postat će, dakle, već od ranog realizma (Veber), preko kanonizirana realizma (Kovačić, Kumičić, Gjalski, Novak), pa sve do modernističkih drama (Tucić, Vojnović), jedna od temeljnih nosivih figura u aktantskom trokutu (muški junak – hrvatska djeva – domovina (Hrvatska), koja je generički i društveno konstituirana tako da „priječi“ upad različitog Drugog u opseg njezinih konstitutivnih „priprava“. Pak, budući da je nastojala očuvati svoju „nedodirljivost“ i „čistoću“ jamačno da je svaki upad „sa strane“ ujedno značio i početak njezine destrukcije, u generičkom sloju zatiranjem (Kovačić, Novak, Tucić, Vojnović), a u društvenom smislu rastrojstvom društvene scene (Gjalski).

Kako je to bila glavna konstanta rodnosti, ne može se reći da hrvatski realisti nisu bili svjesni ideje rodnosti, ali su je funkcionalizirali s obzirom na (patrijarhalnu) čistoću zapadnoeuropsko-kršćansku, dok su sferu užica namijenili samo u naturalističkim primjerima eksperimentiranja sa zolijanskom idejom „čovjeka-zvijeri“, dakle socijalnim darvinizmom, koji su predikatirali „stranošću“ (ne-hrvatstvom). Time se jasno dalo do znanja kakve bi to norme bile poželjne da upravljaju društvenom scenom kako bi se moglo dostići stanje „zdravoga društva“ (Fromm), u ovom slučaju, kako je razvidno, podosta idealistički zamišljenoga.

Tako se Šenoino poimanje telosa povijesti nadaje kao određena vrsta epistemološke paradigme, ili nadređene metastrukture koja sugerira, ali jamačno i dirigira, podređenim strukturama kako se imaju ponašati ako žele ostvariti svoju punu praktičnu, pa dakle i ontološku vrijednost. To je bilo ono što je stajalo u sferi ideje na početku kanonskoga realizma. Kasnija Starčevićeva nadopuna bila je u biti na tom tragu, jer je i on iz povijesne legislative (*Pacta conventa*) gradio uvjerenja o već poviješću osvojenoj samostalnosti Hrvatske koju sad samo treba povratiti u aktualnim političkim sporovima s Austrijom, ili Ugarskom, ili Austro-Ugarskom. On je to samo radikalizirao, s pravaško-stranačke pozicije, koja je bila ovisna o trenutačnim aktualnim situacijama, pa se zato s pravom može reći kako su kanonizatori hrvatskoga realizma (ponajprije Kovačić, Kumičić, pa potom i Novak, Kozarac, Gjalski, Kranjčević), sferom ideje i ideologije, izašli ispod kaputa Starčevića, ali i Šenoa (pričom). Međutim, paradoks je hrvatskoga realizma u tome što je on pokazao „stanje društva“ u slučaju kada se ne uzima u obzir povijest kao konceptualna projekтивna pedagogizacija, nego se uzima u obzir snimak „stanja stvari“ u učinkovitoj sadašnjoj prevladavajućoj matrici, i to onih čimbenika koji su proizvod 19. sto-

ljeća, a ne prošlosti, pa je dakle taj realizam u tom smislu nijekao Šenou i *via negationem* pokazao što se događa kad se povijest kao pedagogizacija ne uzima kao konceptualna matrica, a ne uzima se jer je prevladana i neefikasna, kako je to uostalom pokazala i pravaška politička borba.

Upravo je taj „kaput“ političke ideologije i prakse Starčevićeve stranke prava dekonstrukcijski „pervertirao“ Gjalski u romanu *U noći*, ukazujući da to jamačno pripada u sektor destrukcije, a ne samo raslojavanja – od društvena do individualna plana, od gospodarstva do kulture i umjetnosti. Gjalski je naime u tom romanu kroz lik Borića karikirao, s jedne strane, te, s druge strane, ukazao na jalovost, pa čak i na političko-ideološki egoizam već jamačno tada potrošene Stranke prava koja je došla u fazu da se i sama služi retoričkim aparatom i uopće retorikom, kao svojom glavnom metodom, koju je inače retoriku, kod drugih stranaka, Starčević osuđivao u Saboru, i koja je donekle merkantilizirala politiku stranke. Kako je to Gjalski prezentirao?

Valja nam najprije u najkraćim crtama naznačiti osnovni koncept pravaške ideologije. U temeljne postulate bile su ugrađene ideje Francuske revolucije, nadalje povijesno iskustvo hrvatskoga naroda, dok su suvremene društvene potrebe gradile sustav mišljenja i vrednovanja svih bitnih područja života sa zadatkom, koji je ujedno bio ideal, konačnog konstituiranja i integriranja hrvatske nacije u samostalnoj hrvatskoj državi. Cilj je, dakle, bio Apsolut hrvatske države, što znači vlastitost identiteta, dok bi neka vrsta strategije bio uvid u slavnu prošlost, sramotnu sadašnjost, a za slobodnu i sretnu budućnost. Ako je navedeno „strana“ dobra, zlo se jamačno krilo u tadašnjoj stvarnosti Hrvatske u okviru Habsburške Monarhije na političkom, ekonomskom, kulturnom, psihološkom i etičkom segmentu. Sve je to tvorilo specifičnu povijesnu hermeneutiku, političku pragmatiku i životnu filozofiju. Kako je nauk Starčevića i Kvaternika zapravo unutar horizonta europskih romantičkih nacionalnih integracijskih ideologija, nacija je poimana kao homogena, individualna autohtona (originalna); ona je ujedno zajednica povezana svijješću, jezikom, kulturom, te joj je prirodno i povijesno pravo da stvori samostalnu državu, te je kao takva jedini legitiman oblik političke organizacije, izvor zakonitosti i etike, pa dakle i moral i sloboda mogu postojati jedino u samostalnoj nacionalnoj državi kao materijalizacija duha slobode, volje nacije i krjeposti pojedinih građana.

Pravaški su ideolozi prihvatili i romantičko učenje o duhu, geniju naroda, koji se izražavao tijekom povijesti u srednjovjekovnim institucijama, u državnim pokušajima,

narodnim običajima, u jeziku, književnosti i umjetnosti. Duh naroda bio je izraz mističnoga stvaralačkog središta. Voljne snage svoj izbor imaju ne u snazi pojedinca nego u naciji, a povijesnom hermeneutikom i dijakronijom dolazi se do spoznaje, što rađa čovjeka-genija koji je prosvijećen savješću i odgovornošću, koji je spoznao duh nacije te ima pravo i dužnost voditi je. U tom bi smislu Stranka prava bila više načelan izraz duha hrvatskoga naroda nego samo puka politička stranka. Taj doživljaj sakralnoga značaja duha naroda omogućio je pravaškoj ideologiji da potiče volju, maštu, emocije, požrtvovnost, da stvori svoju mitologiju i nacionalni katekizam. A to je generiralo vjeru u misiju vlastite nacije, što je predstavljalo nukleus pravaške ideologije („izabrani“ narod).

Nadu u postignuće cilja hrvatske nacije pružala je i ideja napretka, koja je proizlazila iz teorije o prirodi čovjeka od 17. stoljeća do Francuske revolucije, iz racionalističke filozofije napretka, usavršavanja pojedinca, društvene cjeline i nacionalne zajednice, s idealom strogo antičke krijeposti, mada je uz taj racionalistički postament u pravaškoj ideologiji bio ugrađen i kršćanski, ne samo kao kategorija dobra, nego i teološkoga poimanja povijesti (Kvaternik: „Bog to hoće!“). Kvaternik i Starčević, polazeći od Montesquieuova i Rousseauova nauka, to jest od teorije o nedjeljivosti suvereniteta, smatrali su da hrvatski politički narod i kralj čine zajedno suverena i da moraju imati jedinstvenu volju koju su utvrdili u Cetinu 1527., dok su građani neovisni jedan o drugome, ali ovisni o državi, a državu čine ljudi, zato nije bitan opseg teritorija ni brojnost naroda.

Kako je Gjalski dekonstruirao tu matricu, dakako glede aktualnoga stanja društva? Roman također polarizira – dobro i zlo. No, ako se поближе promotri dubinsko strukturiranje semantičkih silnica razaznati je sljedeće: hrvatsku društvenu scenu čine destruktivne snage (zlo), i one su prevladavajuće, dok je dobro, kao konstruktivno načelo, gotovo na rubu društvene scene, u nekim svojim ekskluzivnim „samodostatnostima“. Sve se to prelama u glavnom liku (Kačiću), koji kao reprezentant društva i jest konačna žrtva. Njega potkopava autokratski autoritet političkog Oca, njegova retorika i njegov već sumnjiv posao (pravaš Bolić), iznuđen brak, pa dakle i podređen činovnički posao. Znači da ga rastače tako i sektor „rada“ (sitni činovnik), i sektor „politike“ (pravaštvo koje je pervertirano), i sektor obitelji (spol, eros, rodnost – čime je zapravo ucijenjen), jer su iznuđeni i uvjetovani već „pripremljenim“ totalitetom društvene scene koja je u fazi destrukcije. Na suprotnoj su strani, ali se djelomično dodiruju glavna ju-

naka, akteri (Narančić, koji figurira kao Kačićev duhovni Otac) koji žele konstruktivno urediti društvenu scenu, te nastupaju s kategorije razuma, empatije, estetske izgrađenosti, ali i sami podliježu bilo estetskom ekskluzivizmu, bilo erotskom segmentu u dilemi između „čiste žrtve“, s jedne strane, i razornosti fatalne strasti, s druge strane. Zato Gjalski na kraju romana konstatira manjak značaja.

Uostalom, i Matoš će kasnije upozoriti kako su hrvatske političke stranke potrošile kredit, ne samo politički nego i hrvatsko-supstancijalni, pa će ukazivati na kategoriju pejzaža kao jedine neiskvarene metonimije hrvatstva, škole hrvatstva, kako je isticao. Gjalski je doduše na kraju romana zavapio da nam nedostaje značajeva, u smislu moralne, etičke, karakterne, idejne, kulturne i umjetničke samosvijesti, upravo na temelju analize rasapa društvena tijela, njegovih intelektualnih perjanica čije životne sudbine određuju ekonomska (novčana) sfera, činovnički karijerizam, destrukcija etičkih načela, erotska samovolja (od silovanja, emancipiranih žena do erotsko-artističke kvazi-autonomije), a najmanje, pak, konzistentna ideologija, te je stanje tadašnjega hrvatskoga društva stanje noći.

Ako je Gjalski u tom romanu ponudio jednu minimalzakovsku analizu društva *grosso modo*, on je, uz druge aktere (Novak), također u drugim svojim relevantnim tekstovima ukazao i na faustovski kompleks, nerijetko u kombinaciji s hamletovštinom, detektirajući psihologiju određenoga tipa intelektualaca, uglavnom dekadentata, koji su strašću, u biti eklektičnom i amaterskom, za „cjelinom znanja“ dospjeli do rasapa vlastite individue, to jest do rastakanja još „neosvojenog“ identiteta i još nekonstituirana subjekta. Oni su na taj način potvrdili izgubljenost u višestrukom smislu riječi: pokazali su da su izgubljeni u prostoru društveno-političke zbilje koju su tobož prevladali, jer ona, prema njima, pripada u nižu sferu realizacije bića. Pokazali su također da ne stoje dobro ni s epistemološkim pitanjima, jer su u pojedinačnim specijalizacijama tražili ono što bi eventualno mogli razriješiti, ili barem naslutiti, bitno filozofskim mišljenjem, a specijalistička znanja nisu znali koristiti ni za epistemološku sistematizaciju koja bi im ponudila „moć znanja“ kao takvoga. Našli su se, nadalje, otuđeni i od društvena korpusa, od najbližih, prijatelja, obitelji, voljene, od staleške i nacionalne pripadnosti. Tako su završili ili krajnjim odnarođivanjem, kao Juraj Stipančić, ili su kao Borislavići, Pavli Šegote, završili vlastitom destrukcijom, kao i oni koji su u umjetnosti (neuspješno) kušali realizirati biće (Đure Andrijaševići, ili Amadeusi). Ostali su samo Bombardirovići Šajkovski i Kumordinori

Žorži kao jalovi i metastazirani izdanci onodobne hrvatske društvene stvarnosti, čija „projektivnost“ dakako nije poželjna.

Jednu stranu toga rasula ponudio je i Kovačić, koji dihotomiju *selo – grad* temelji na etičkom načelu, te profesijskoj i društvenoj diferencijaciji. Kao što je prošle ideologije (ilirske) iskarikirao, zapravo sve one koje nisu bile pravaške, tako je i grad prikazao kao leglo zla. Groteskom pravničko-advokatskoga sloja ukazao je na gramzivost i „estetiku ružnog“, stanja naime u kojemu vladaju fatalnost i zlo. Njegovi „beskaputaši“ drugi su model onodobnog hrvatskog intelektualca, koji nije kompatibilan s vremenom u kojemu se nalazi, i koji kao promašen slučaj propada u poziciji „podijeljenog ja“, pa je očito riječ o *shizofrenizaciji* društvene scene, točnije grada kao generatora posvemašnje destrukcije. Dakle, i u tehničkom i u kulturnom urbanom tipu Kovačić vidi samo zlo, a ne velikim segmentom modernizacije Hrvatske, što je inače gotovo načelno stajalište hrvatskih realista, ideologa zolijanske (darvinističke) ideje „iz velegradskog podzemlja“ (Novak) ili kompleksa Olge i Line (Kumičić), pače i Tomičeve Melite. Za razliku, primjerice, od Šenoe, koji je u gradu ipak gledao jednu od svojih idealizacija, što ga nije priječilo da ga i kritički vidi, ne samo u *Zagrebuljama*, nego i u svojim beletrističkim djelima (usp. Nemeč, 2010: 35-46), „trasirajući“ ga od društveno-pragmatične do metafizičke dimenzije (*Prosjak Luka*), koja ga i moralno iskupljuje.

Oni (književnici) nisu imali dostatna sociološka znanja da bi shvatili kako nije problem u gradu kao urbanom prostoru i određenoj kulturnoj paradigmi, nego u počecima liberalnoga kapitalizma i novčarsko-bankarskoj moći kao sferi odlučujuće kompetencije, u dobrom i lošem smislu. Nisu shvaćali da se hrvatsko društvo temeljito restrukturira, a Hrvatska modernizira, u čijem procesu su jamačno bili i oni segmenti koji će se kasnije reducirati i eliminirati, ali koje je trebalo „iskušati“ kako bi se to dokazalo. Jednom riječju, zbog nedostatka znanja hrvatski realistički pisci pokazali su se umnogome konzervativniji i natražniji nego li čak njihovi prethodnici iz ranije faze, jer su uglavnom prezirali tehničko i napredak, optuživali urbanost kao zolijansko leglo zla, te tradirajući već istrošene kulturne matrice, bivajući ipak svjesni da su primjerice modeli porodične zadruge i njima odgovarajući patrijarhalni duh nepovratno nestali, dospjeli su, u svojim romanesknim „rješenjima“, samo do konstatacije općeg rasula, koje se, izgleda, može amortizirati nekakvim nostalgичnim gestama, a ne modernizacijskim procesima, koji su jedini agensi napretka i evolucije.

Međutim, možemo li samo tako optuživati hrvatski realizam za konzervativnu „neznanstvenu“ projekciju grada, kada je realno pretpostaviti da su ipak znali neke, barem demografske činjenice, i iz toga izvukli kulturne konzekvencije. Naime, u procesu urbanizacije, već i ranije, a posebice u 19. stoljeću, grad je (Zagreb) programirano naseljavalo nehrvatsko (njemačko, mađarsko, ino, u Dalmaciji talijansko) pučanstvo, pa ako se to ranije opravdavao manjkom stanovništva (praznim prostorom), sada je to u okviru kolonijalne politike imalo sasvim očitu nakanu germanizacije, mađarizacije, talijanizacije, pa je dakle društveno bilo izravno nadkriljeno političkim. Znači da su hrvatski realisti, a bili su svi pravaši, bili svjesni sljedećeg: procesa urbane germanizacije, ali i činjenice da hrvatsko stanovništvo želi steći status „prava na grad“ kao kulturne matrice. Dakle, bili su svjesni promjena u kulturnoj i političkoj sferi, što znači *promjenu nacionalnog, etničkog identiteta*. Iako valja dometnuti kako se u drugoj polovini 19. stoljeća urbanizacija „puni“ i hrvatskim segmentom. Uostalom, i Šenoino plediranje na ljepši spol da čita hrvatsku knjigu svjedoči o tome. Sve je to jamačno zadiralo u sferu društvenoga i sferu generičkoga, intimnoga bića svakoga od njih pojedinačno, čemu se odupirala spoznajna svijest koja je već bila „zgotovila“ nacionalni i kulturni identitet u okviru hrvatskoga nacionalnoga bića i kulturne „predodređenosti“. To se, dakle, mora imati na umu kad se raspravlja o društvenoj svijesti hrvatskih realista, te onom što nam romaneskna praksa poručuje u načinima „čitanja“ realnosti i mogućnostima projektivnih sugestija. No, tomu se valja pridodati i sljedeće u iščitavanju „statusa grada“.

Naime, nadaju nam se još neke njihove temeljne kompetencije kada je riječ o detektiranju fundamentalnih problema „statusa grada“. Ponajprije, uočili su novčane transakcije kao simbole razmjene urbanoga tipa (već Šenoa u komediji *Ljubica*), odnosno uočili su razdvajanje financijske funkcije kao novčarske pertinentne funkcije kapitala, koja se odvojila od funkcije organizacije proizvodnje, a taj će proces tek u 20. stoljeću evoluirati u nomenklaturu, odnosno kategoriju „vlasništva“ i kategoriju „kompetencije“. Time je hrvatski realizam detektirao ono što se zove moderni kapitalizam, a njegovo mjesto, grad, proglasio destruktivnim. Ondje gdje to nije bio slučaj (u Eugena Tomića, Kozarca), drugim riječima gdje se upravljanje tržištem i upravljanje organizacijom drži u jednim rukama, još postoji „sretna sinteza“ interakcije koja, računajući s obje te funkcije, proizvodi pozitivan okoliš („ljudski oblik“), koji uništava jedna druga karakteristika grada koja ga napada u svoj agresivnosti, i od koje on „bježi“

u drugačiji prostor pravoga mjesta funkcije proizvodnje (primjerice selo, izdvojeno mjesto gospodarstva). Riječ je, naime, o gradu kao matrici „mjesta mimoilaženja“, što implicira brzu potrošnju dobara i ljudskih tijela (od rada do seksa – Šenoina Ljubica kamatarenjem zgrće novac, a troši ga radi kupnje statusa, ali jednako seksualno troši i mlada tijela svojih podstanara, a sličnost ćemo susresti i u Tomičevoj Meliti, dok je naturalizam sav u tom znaku). Svojom dinamikom i ritmom grad je ponudio matricu strukturiranja života koja zbog brzoga hlapljenja događajnosti (užici, potrošnja, novo) postaje „lebdeća“, i kao takva bezdubinska – i to na svim razinama i sferama koje „pune“ dnevni život: zabava, erotsko (seksualno), moda, hrana, kastinsko druženje, dokolica, korištenje tehničkih pomagala, ogovaranja. No, s druge strane, nije li hrvatski realizam ostao prikraćen zbog odsuća spoznaje grada kao „svetoga mjesta“, moralne kohezije i osjećaja društvene sigurnosti, a ne kao mjesta porobljavanja. Time je „prešao krpom“ preko upravo hrvatskoga povijesnog iskustva grada, kao što je maknuo u stranu i šenoinsko povijesno, a kad se bude i vraćao tom povijesnom, kao u Kumičića, ono će biti prevrednovano u pravaškom ključu.

Za razliku od njih, časopis *Vienac* predstavlja najilustrativniji primjer epistema zadnje trećine 19. stoljeća, čime je pokazao svoju kapitalna uloga u kulturnoj modernizaciji Hrvatske i to egzemplarno, jasno, ilustrativno i začuđujuće poučno, u što nas uvjerava i sljedeća skica. Na temelju primarne beletrističke prakse, ali još više na temelju publicističkih, kritičkih, estetičkih, teorijskih, popularno-znanstvenih, načelno kulturoloških, tekstova lako je razabrati da je časopis imao fundamentalnu ulogu u oblikovanju, konstrukciji hrvatskoga građanskoga društva, kao i dakako kulturnoga sektora. Nastavio je, već na početnom tragu *Nevena* i *Književnika*, s popularizacijom i prodorom prirodnoznanstvene paradigme, pače darvinizma (članci Spiridiona Brusine), biologijsko-psihologijskim člancima o čovjekovoj anatomiji (radu srca), što je na zgodan način povezano s empatijom i estetičkim učincima, pa se tako estetičko tumačilo i fiziološko-psihološkim stimulima, i tako se došlo „s obje strane“ do jasnije profilacije ideje ljepote, ukazujući na tjelesno i estetičko. S tim u vezi dolična se pozornost poklanjala njezi tijela (higijeni) i popularno-medicinskoj edukaciji, svakodnevnim praktičnim radnjama, načinima ponašanja u pojedinim (svečanim, plesnim i drugim) situacijama, brizi za jezik u smislu „pohrvaćenja“ mladih djevojaka koje su dotada uglavnom konzumirale njemačku literaturu. Dakle, bila

je riječ o društvenom i kulturnom modelu koji bi trebao biti uzornom matricom s obzirom na nacionalan osjećaj i etos. U vezi s člancima koji su govorili o modi te novim rodnim (ženskim) idejama počela se buditi svijest o ideji emancipacije žena, odnosno poimanje žene kao subjekta.

I baš s obzirom na potonji problem, a riječ je o „statusu žene“, a glede referencija koje je časopis nudio onodobnoj hrvatskoj građanskoj publici, na pitanje koje se nadaje – kakvo shvaćanje na području pedagoške, pravne, psihološke, povijesne, antropološke, medicinske, higijenske, praktične sfere nudi časopis – moglo bi se reći da je „pedagoški diskurz“ uglavnom proizvodio znanja o tom identitetu u skladu s još uvijek vladajućom „muškom moći“, u skladu s patrijarhalnom matricom, jer se, primjerice, nerijetko „teorijski“ dokazivala intelektualna inferiornost žena. Tako je sam poredak diskursa proizvodio svoju istinu iz „zaštićenoga“ samopodrazumijevanoga okrilja moći (patrijarhalne matrice), čime su nova znanja „stjecala“ moć „prije“ istine koju su izricala i nudila kao nove konstituente građanskoga života. Ali je, s druge strane, taj sam „muški diskurz“, dopuštajući, pače potpomažući, edukacijski diskurz (moda, primjerice) podrivao taj isti „muški diskurz“ i pripremao teren ženskim emancipacijskim slanicama, i tako radio na izjednačivanju subjekta.

Značajno je da su dekonstrukciju stereotipa započele učiteljice Marija Fabković i Marija Jambrišek, ali i Ivan Perkovac, autor daleko manje romantičkoga uradka (*Stankovačka učiteljica*) od Šenoa (*Branka*). Pledirajući ponajprije na naobrazbu, oni su tom „kulturnom akcijom“, ukazujući na društvene, nacionalne, umjetničke, pa i književne implikacije, demontirali ona mišljenja koja su bila izrazito mizoginska. Dakle, na analitičkim predlošcima različitih sektora koji su oblikovali „status žene“ u 19. stoljeću – odgoj, njega tijela, ljubav, domaćica, majka – pedagoški diskurz *Vienca* obuhvatio je širok spektar „statusa žene“, od uma, tijela, emocije, duhovnosti, odgoja, obrazovanja, ljubavi, domoljublja, slobode, umjetnosti, odnosa prema muškome, pa je dakle riječ o intimnom, emotivnom, etičkom, društvenom, intersubjektivnom, nacionalnom polju identiteta u konstrukcijskom oblikovanju subjekta. Na taj je način *Vienac* odigrao iznimnu ulogu u osvješćivanju, emancipaciji i liberalizaciji „statusa žene“ u 19. stoljeću, odnosno u oblikovanju antropološkoga, društvenoga, pedagoškoga, psihološkoga, pravnoga, medicinskoga i praktičnoga shvaćanja, dakako u polju konstrukcije kulturnoga, društvenoga, nacionalnoga i estetičkoga hrvatskog identiteta, dakle u sektoru društvene i kulturne modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću.

Međutim, drugi su pisci ponudili i drugačije praktično-uporabne modele, utemeljene na agrarnoj politici, dakle ekonomskom sektoru. Oni su, vrativši se zemlji, smatrali da se nju, educirani na onodobnoj relevantnoj ekonomskoj i evolucionističkoj misli (A. Smith, St. Mill, Ch. Darwin), može „privoljeti“ u ostvarenju bića, kao radnoga (ekonomski prosperitetnoga), kao obiteljskoga, kao društvenoga i kao nacionalnoga. Kozarac, koji je Slavoniju poimao i kao mitsko mjesto ekonomskog liberalizma, koji oživljuje djedovsku etiku rada, koji nastoji i na moralnoj obnovi, koji grad poima takođe kao mjesto parazitiranja, bezidejnosti i dekadencije, takav je Kozarac na taj način došao i do svojevrsna paradoksa maksimumom „sluga zemlje i gospodar žene“. Naime, koliko je njegov glavni lik Lešić „razumio“ potrebe moderne zemljoradnje, dakle određene agrarne reforme, toliko je ostao zarobljen u svojoj patrijarhalnoj koncepciji, koja bi ga neminovnom logikom dovela do određenoga kraha u vremenima kriznoga stanja, kad bi ga zemlja (proizvodnja načelno) „izdala“. Zanimajući žensko načelo, osim potrebe rada, on je donekle zanemario načelno i potrebe kulture, estetičkog, nježnog, kao drugog dijela svoje anime, i kao ono što bitno konstituira društvo, ne samo „uslužnom“ stranom bića.

I ovdje se nadaje opozicija *selo – grad* kao temeljna dihotomija koja se ne može razriješiti na drugi način nego ona koja grad poima kao naturalističko leglo zla. Naime, hrvatski realistički roman selo doživljava u stilu rosoovskoromantičnom kao prostor i mjesto čestita i ispunjena života, imajući dakako na umu da priroda korespondira s ljudskim srcem, pa su dakle čovjek i priroda sinteza i jedno, te se čovjek nalazi u stanju izvorne i prirodne čistoće, čak i uz argumente darvinovskoga hereditizma (primjerice Novak s Titom Dorčićem). Selo je istinski identitet. S druge strane, grad poima, budući da je on zapravo mjesto građanstva, što znači i habitusa što ga „puni“ sadržaj građanstva, od praktika života do kulturnih potreba, te kako je uz građanstvo (grad) povezana i novčana transakcija koja je generator egoistične privatnosti i njena hedonizma, grad dakle prezentira kao omraz povezana uz građanstvo. Slijedi, dakle, da još jednom istaknemo, da je hrvatska realistička književnost duboko konzervativna, jer odbija grad (građanstvo) kao „kulturu“ odgovornu za malformacije, a selo shvaća kao prirodu, koju jedino u slučaju propalosti i zapuštenosti (Kozarac) valja, u skladu s njenom prirodom, obnoviti i vitalizirati. To bi se moglo shvatiti kao poprirodnjenje prirode više nego kulturna intervencija u nju, jer Kozarčevi junaci, koji su odlučili živjeti u gradu, doživljavaju sličnu sudbinu kao i u drugih realističkih pi-

saca. Selo, prema tom tipu, dakle determinira prirodni, „istinski identitet“, a grad izvedeni („drugotni“) kulturni identitet opterećen „sadržajem“ grada kao neprirodnog antiistinskog identiteta.

Kao što je rečeno, sumu realističke paradigme na briljantan je način pokazao Novak u *Posljednjim Stipančićima*, pravim balzakovskim seciranjem „stanja društva“ u gotovo svim relevantnim elementima koje ga konstituiraju. Sa svoja četiri tematska područja – Senj i propadanje aristokratskih obitelji, Podgorje i šira okolica Senja sa svijetom prosjaka, grad (Senj, Zagreb, Prag) u koji smješta likove „iz velegradskog podzemlja“, te genetski „modificirane“ likove (*Tito Dorčić*), ili moderne hrvatske Fauste (*Pavao Šegota*) opsjednute epistemološkom krizom, ili sudbinom neshvaćena umjetnika koji traga za realizacijom identiteta, osobnoga i umjetničkoga, koja dovodi do „rascijepljena ja“ (*Dva svijeta*) – Novak, proglašavan hrvatskim Balzakom, pisac je koji se najviše udaljio od sentimentalističkih fabulacija i „izmišljanja“, patetike i nostalgičnih gesta, a likove je nastojao motivirati društveno i psihološki, s uglavnom tragičnim završetkom, u skladu s vremenom totalne destrukcije. Tako ga je načelno vidio, ponoviti je, hrvatski realistički roman.

Upitati nam se kojim se sve razinama i sektorima služi Novak kako bi rekonstruirao „stvarnost“ i kako je „sređuje“ da bi ukazao što se sve može uzeti kao građa za drugačiju projekciju. Darwinističkom hereditarstvu ćemo se vratiti u okviru naturalizma, koji je u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća ipak nešto htio poručiti. Ono što je indikativno jesu činjenice nekoliko redova, sektora, počam od ekonomskoga, točnije pomorsko-brodarskoga, političkoga, a ne ideološkoga, jer Stipančić želi materijalizirati političko, a za ideološko baš i ne mari, što dokazuje mijenjanje političkoga ruha u skladu s eventualnim mogućnostima profitabilnosti, patrijarhalnoga s čime je povezano i rodno pitanje, točnije žensko, pa je dakle riječ o obitelji, nacionalnom, društveno-klasnom (kastinskom), a u svemu je temelj etičko i moralno kao operacionalizacija etičkoga.

Određena društvena (klasna) pozicija usidrena je u sigurnost pomorsko-brodarskoga tehničkog, jer dok Stipančić raspolaže s nekoliko jedrenjaka, koje još nije ugrozio parostroj, on svoj kapital-profit vuče neupitno. No, probojem parostroja jedrenjaci doživljuju poraz, pa tako i Stipančićeva pomorsko-brodarska sigurnost. Njegova je propast donekle povezana s investicajama u sina koji škole sporo završava, odajući se bonvivanskom životu izvan Hrvatske, domovine. Riječ je dakle o sintezi manjka tehnološkog i novčane (materijalne) rastrošnosti člana obitelji

kojemu potporanj, samorazumljivo, daje patrijarhalna civilizacijska matrica, te nedostatak cenzure domovinskim. U ovom slučaju spoj nedostatka tehničkog i nedostatka etičkog (i patriotskog) pokazuje se kao destruktivan element koji uništava i financijsko stanje obitelji, njihovo društveno i obiteljsko propadanje (institut ljubavi), kao i odnarođivanje (Jurja Stipančića). Dakle, potvrnuće nacionalnog identiteta, ako pod tim, u najširem smislu, razumijevamo sve navedene segmente koji su u okularu Novakove analize.

Kako Stipančić kasni u tim sektorima jednako kasni i u političkim procjenama, pa „okreće zastavu“ vazda s korakom zakašnjenja tako da mu i političko donosi neugodne poraze. Tako on postaje isključen u društvenom, ekonomskom, političkom, obiteljskom i etičkom smislu. Novak je, poklanjajući iznimnu pozornost ženskim likovima, dakle problemu rodnosti, htio naznačiti emancipatorske snage ženskog načela, ali ga nije dokraja osvijestio, jer ga je pustio poraziti ljubavnim, dakle osjećajnim aktima, s jedne strane, i materinstvom s druge strane, tako da i žensko načelo doživljava poraz i destrukciju (smrt i ludilo).

Kako je taj sindrom u Novaka veoma važan, jer se ocrtava i u drugim mu romanima, nužno je skicirati temeljni tipski uzorak. Ponudeni model ženskog ne vuče svoje podrijetlo samo iz kolektivnih društveno-kulturnih naslaga, jer bi kategorijama „kolektivnog nesvjesnog“ i „djelatnog životnog svijeta“ bilo lako „opravdati“ postojanje takva modela. On je prije, i više, povezan s kategorijom radnih obveza, a u okviru obitelji, roda, seksualnosti, dakako još uvijek u okviru patrijarhalnoga civilizacijskoga modela, koji je modernitet počeo podrivati. Nije, dakle, samo riječ o muškoj dominaciji, koju je buđenje ženskosti počelo dovoditi u pitanje, počelo je podrivati ideelne i materijalne postamente kulture, nego je podjednako riječ i o „samorazumljivim“ područjima raspodjele (obvezama) „radnih zadataka i procedura“, proizvodnje, od reprodukcije do ekonomije.

Ovdje je žena, s obzirom na to da još ne posjeduje tehnike kontrole, izravno izložena riziku svoje fiziološko-biološkijske datosti, i to u onoj poziciji kada nije „zaštićena“ bračnim ugovorom (kao što je to bio slučaj s Lucijom), pa je ona tim više na mjestu nezaštićena napada, čak s obzirom na kulturnu matricu i opravdano. S druge strane, raspored rada, u toj matrici, dakako obvezuje ženu obavljati kućne poslove (primjerice – čistiti, kuhati), koji se u biti ne smatraju proizvodnim radom nego samorazumljivim dnevnim opskrbama života, jer nisu tržišno reproduktivni, dok je u funkciji muškog proizvodnjom pridonositi

statusu obitelji, u ekonomskom i socijalnom smislu, jer jer su njegovi poslovi tržišno reproduktivni. Doduše, Lucija predstavlja određen otpor, ali on nema „prođu“ iz jednostavna razloga što su emancipacijske, feminističke, snage nedostatne (dakle „cehovsko-rodne“), a nema ni podrške, nego se dapače stanje pokašava zamaskirati ili ljubavnim transferima, i/ili majčinskim prikrivanjima. Razvidno je da su ovdje posrijedi, s jedne strane, predestinacije, s druge pak strane radne obveze koje imaju moć tržišne re/produkcije, a s treće strane nezaštićena spolna (rodna) predugovorna situacija. Novak doduše nudi bunt, revolt, ali zbog toga što on nije „upakiran“ u socijalno, rodno-„cehovsko“, zakonodavno, osuđen je na neuspjeh.

Ako ovome dodamo, s druge strane, darvinistički sindrom hereditarnosti, koji se jednako završava tragično, a s treće strane umjetničku nerealiziranost (*Dva svijeta*) zbog disproporcije i nekorespondentnosti „dva svijeta“ (estetički-uzvišenoga i pragmatično-profanoga, što već pripada u modernističku paradigmu), koja također završava tragično, razvidno je da Novak u biti iščitava opće rasulo što ga je hrvatski realizam uglavnom crtao, a njegova projekktivnost mogla je nostalgичnim pogledom na romantičnu rusovsku prirodu samo još jednom istaknuti važnost kulture koju kao da su optuživali, a za koji čini se, implicitno, hrvatsko onodobno građansko društvo još nije bilo spremno, jer je upravo ono, građanstvo, generiralo zlo, prema realističkim piscima dakako, zlo naime koje je destruiralo hrvatsku „izvornu“ i „prirodnu“ identitetnu supstanciju u korist „drugotne“ i „izvedene“.

Novak, a slično i cijeli hrvatski realizam, jasno detektira „stanje društva“, te dekonstrukcijom njegove, kako su oni držali, destrukcije, ne ukazuju što bi se to moglo projekтивно ucijepiti u konstrukcijsko ozbiljenje, nego samo što nije poželjno uzeti kao konstrukcijsko načelo budućega „stanja društva“. I to, naime, nepoželjno u sektorima je različitih segmenata društvene strukture koji priječe konstituiranje hrvatskog identiteta, što znači da izravno rade na antiontologijskom. Paradoksalno je da čak ni s pravaške ideologijske matrice „ne prepoznaju“ konstruktivne elemente, jer se ni u sferi tehničkog kao funkcionalnog, ni u sferi seljačkog kao supstancijalnog, ni u sferi „radnog“ kao operacionalnog, ni u sferi moralnog kao etičko-normativnog, pa dakle ni u sferi rodnog kao specificirajućeg i emancipatorskog ne mogu prepoznati demokratizirajuće i diverzificirajuće silnice koje bi bile u stanju ponuditi pripravu „stanja društva“ koje u najmanju ruku neće biti onakvo kakvim su ga oni „čitali“, nego onakvo kakvo su zamišljale ideje koje su im prethodile (primjerice ilirske). A

riječ je bila o hrvatskoj domovini, državi, sretnom i zdravom društvu, od pojedinca, obitelji do zajednice, u skladu s tezom „budi svoj!“

Dubinska struktura hrvatskoga društvenoga realističkoga romana, reducirano i poopćeno, nudi nam sljedeću shemu. Nju čini trokutna (četverokutna) aktantska silnica. Na jednoj je strani virilno načelo, koje implicira tradiciju i logiku, raspodjelu rada, a autokracijom i autoritetom se „izjednačuje“ s Bogom (volja, odluka), pa bi dakle trebalo projektivno djelovati na sina, ali stvara zapravo polje nekretnosti i kontestacije (kastacije) i tako postupno raste društvenu scenu. Na drugoj je strani žensko načelo, figura djeve, utemeljeno na srcu i praštanju. U figuri majke i zemlje karizmatičko je materijaliziranje, koje sa svoje strane narušavaju erotski odbjegle kćeri tražeći strast i užice. Treći aktantski pol čini sin, na kojega bi trebali projicirati um, razum, praksu, samosvijest, empatiju, razumijevanje, kulturnu i estetično, dakle s jedne strane egzistenciju strasti, a s druge strane strast egzistencije u punini slobode i nacionalne jednosti. No, on je, kako ga crta realistički roman, običan kameleon, „glumac“, tako da se u njemu ne realiziraju navedene projekcije muškog i ženskog načela, točnije realiziraju se one negativne i destruktivne značajke koje od njega čine neautentično biće.

Zaključiti je, dakle, da imamo posla sa sljedećim narativima: riječ je o paternalističko-autokratskoj dominaciji, koja se doduše, temeljem razuma, nudi kao konzistentna struktura, no ona upravo autarhičnom konzistentnošću postaje razarateljka; da imamo posla s karizmatičko-subordiniranom komponentom, kojoj je imanentno trpljenje, čežnja, čekanje, emocija, pače i sentimentalnost, koja zbog svoje podložnosti u stvari pomaže prvom načelu na destrukciji; te da imamo posla s destrukcijom, na razini semantike, i dekonstrukcijom, na razini diskursa, kao pokušajem preustroja „zadanosti“, ali na negativnim datostima.

Naturalizam je toj slici dodao još jednu, radikalniju, dimenziju. On je, naime, socijalnim darvinizmom upozorio da se društveno biće čovjeka, oslobođeno gotovo potpuno generičko-ontološkoga „zaleđa“, pa dakle insuficijentno u jednoj svojoj bitnoj konstitutivnoj česti, ne može regulativno ustrojiti na tijelu korpusa „stanja društva“ jer mu nedostaju poveznice koje mu osiguravaju usidrenost u „zaštitnu“ i određujuću „normativnu“ supstanciju, koja ne samo što kontekstualizira „zbivanje pojedinca“, nego mu priprema teren za svaku moguću djelatnu evidenciju individue i njegove društvene stratifikacije. Zolijanskom matricom „čovjeka-zvijeri“ hrvatski je naturalistički ro-

man, barem onaj koji je imao ambicije tako biti strukturiran, unatoč sentimentalizmu i sueovskoj trivijalnosti, pokazao da, s jedne strane, hrvatsko društvo nije toliko zrelo da može izgenerirati pravi naturalistički roman, pa stvara određenu vrstu križanca. A s druge strane da individua, unatoč određenom tragizmu, ne posjeduje istinski tragički patos nego jednu vrstu, realističkim sentimentom, „pridodanu“ radikalizaciju. Ona ga udaljuje kako od hrvatske tako i od čovjekolike „priprave“ jer ga upućuje na instinkte kapital-seksualne naravi (Kumičić), ili pak na instinkte normalnoga „prirodnoga stanja“ kao dobrodošle i poželjne hereditarnosti (Novak), jer utvrđuje i obnavlja dobar „poredak stanja“ – obiteljske, antropološke i ontološke smjernice.

Razvidno je, dakle, da se iz ranije trokutne sheme ovdje, u znatnoj mjeri, osamostaljuje element „djece“ koja su dakle ostala bez „prethodnice“, osim u negativnim određenjema, kao što su ostala bez budućnosti u smislu projekтивne poželjnosti. Naime, ostali s pukom sadašnjicom, koja je destruktivna, oni ostaju bez projekтивne budućnosti, što znači da ostaju i bez sebe, kako se inače oni potvrđuju i u sadašnjosti. Ostali su bez konstrukcijskog načela. Ili drugačije rečeno, zanemarujući u svom odrastanju, odgoju i djelovanju hrvatsko tradicijsko iskonjenje, u društvenopravnom, etičkom, vjerskom, kulturnom i nacionalnom smislu, oni su u biti iskorjenjenici, s jedne strane, iskvareni su europskim antikulturnim velegradskim zlom, s druge strane, s treće, pak, strane ne posjeduju hijerarhiju etičkog, niti imaju vjerski, dakle Božji strah, a o kulturnom iščašenju, s četvrte strane, da se i ne govori. Tako oni, a zapravo društvena scena u cjelini, prema slici realistička i naturalističkoga romana, zastrašujuće je destruktivna, neobećavajuća, a ono što na toj sceni može bitno ostaje jesu različiti tipovi Kumordinora Žorža (iz Kovačićeve *U registraturi*) i fatalnih Laura i Lina.

Zaključak

Razvidno je da je književnost iščitala činjenice koje možemo razvrstati prema poljima odakle su crpljene, pa ne bi bilo teško katalogizirati životna i društvena područja kako ih je ona „uzimala“, i tako dala do znanja da su ta područja „tvorila“ pojedinačan i društven život. Te su činjenice naprosto „stvar“ stvarnosti o koje se književnost, posebice logikom realističkoga mimezisa, ili naturalističkoga radikalizma, nije mogla oglušiti. Te činjenice, prema viđenju i „procjeni“ književnosti, nisu baš najsjajnije i najživotoplodnije, ali to je već stvar semantičke razine. Činjenice naime nadolaze iz različita „reda“ datosti, nužnosti,

potrebe i vrijednosti, te ih kao takve („podrijetlom“) valja motriti, bez obzira na to što o njima „misli“ književnost. One iz reda datosti naprosto su faktičnosti, koje kao takve *jesu* bez obzir na predikacije koje im književnost pridaje, pa je to dokazom „svojevoljne“ interpretacije književnosti u smislu vrijednosne, a ne ontološke kvalifikacije. Iz reda nužnosti, slično, ako ne jednako, činjenice tvore sustav neophodnosti bez koje se ne može tvoriti „cjelina stanja“, jer su naprosto pretpostaviv horizont faktičnosti kao i datosti.

S potrebama i vrijednostima stvar stoji malo drugačije; one se, naime, upleću u mjeri repertoara ponuda, ali više iz mogućnosti kulturnih spoznaja o neophodnosti potreba i vrijednosti koje se prostiru od životnih do kulturnih i umjetničkih. One dakako ovise i o standardu, odnosno materijalnim središnjostima pojedinca i društva, kad je riječ o korištenju, te o stupnju kulturna bogatstva i složenosti, razvijenosti i raznolikosti, kad je riječ o ponudi. Ako su prve stvar materijalnih opskrba, pa dakle nužnosti, druge su jamačno stvar duhovnih zadovoljenja, pa dakle nesvrhovite svrhovitosti, donekle dokolice. Između „nužde“ života i njegove kulturne nadogradnje očito postoji korespondencija u smislu strukturiranja „cjeline smisla“ vođenoga određenim telosom, ali postoji i svojevrstan antagonizam u smislu primarnosti potreba pa dakle i važnosti za „minimum života“. Jedne pokrivaju sferu biosa, dok druge smjeraju sferi kulturacije u užem smislu. Obje one čine „cjelinu stanja života“ kao što čine „cjelinu“ kulturna, društvena i nacionalna identiteta, i kao da „ne podnose“ segmentacijsku fragmentaciju.

No, književnost je od njih stvarala *sintaksu*, ili bolje rečeno sintaksom ih je strukturirala u cjelinu i tako ih formalizirala, kao i književno institucionalizirala, „preko“ jezika i stila jamačno, pa dakle i jezično, to jest znakovno, uredila („označiteljski ozakonila“). U tom smislu ona je, proizvedeći sintaksu, zapravo „legalizirala“ činjenice stvarnosti, ne samo time što je „bilježila“ i tako otrgla od zaborava, nego ponajprije zato što je tom „legalizacijom“ omogućila sljedeći „korak u nizu“, a to je semantika, značenje, a legalizirala je i jezik, točnije stil – realizma, naturalizma.

Kad je riječ o realizmu, njega se može, lakanovski, promatrati kao književni ekvivalent „ogledalne etape“ ljudske subjektivnosti kroz koju se stupa u „simbolički“ poredak. Naime, gledajući se u ogledalu razaznaje se „ogledalno jastvo“ koje je različito od „istinskog jastva“, što je ujedno način da se spozna „istinski“ samoidentitet. Kako se do njega dolazi „fikcijom“, simboličko postaje „stvarno“, i to ono „stvarno“ koje će projektičnošću dovršiti to stvarno, strukturirajući to imaginacijski-realno i

simboličko-jezično. Imaginarno se, dakle, nadaje kao predjezična, neizdiferencirana relacija subjekt – objekt, dok simbolički poredak strukturira određene normative (zabrane, ograničenja) strukturirane kao jezik (polivalentan tekst, a ne “prirodno” jednoznačan – što ne valja zaboravljati), društvo, razum, kojima dominiraju oni modeli kakve je ta književnost iščitala (primjerice pred/građanski, patrijarhalni), i koje je dakako simboličkim „razmještajem“ ponudila u drugoj projektivnoj semantici.

Tako se sintaksa nadaje kao strukturabilna jer „sređuje“ sirove činjenice i strukturira stil, dakle proizvodi književnost, te otvara niz prema semantici i ontologiji. Sređivanjem činjenica na terenu je istine, strukturiranjem stila na terenu imaginacije, a proizvodnjom semantike na terenu simboličkog koje „osmišljuje“ filozofija. Tako je književnost radila na praktičnoj, teorijskoj i umnoj sferi, čime je *de facto* radila kako na modernizacijskim procesima tako i na ozbiljenju zrelosti supstancije koju je proizvodila čitajući njene tragove u fakticitetu, i „skrećući“ tu faktičnost značenjskim konfiguracijama koje će biti u stanju proizvesti „novo“ društvo. Moglo bi se, nadalje, baudrillardovski reći, a time prelazimo donekle i na semantički prostor, da sintaksa, kao uređeni znak, predstavlja „odraz“ bazične stvarnosti, da on svakako prikriva dio te temeljne stvarnosti, što znači da se donekle izobličuje jer figurira na način da odabire, da time zapravo proizvodi, iako prikriva, odsutno temeljne stvarnosti, te da se na koncu nadaje kako taj znak jest simulakrum u smislu da „nema“ nikakve veze s bilo kojom stvarnošću. To je, drugim riječima, „posao“ književnosti, da naime konceptualizira odsutno kao mathezis kako bi „pokazala“ da se stvarnost ipak može stvoriti, i to ona poželjna stvarnost, pa makar *via negationem*.

Ovdje, dakako, *semantika* nije samo posljedica „činjenica“, ishoda iz njih. Ona naime ne govori samo *iz* stvarnosti nego ponajprije, značenjem, upućuje ne samo na ishodišno značenje, nego navlastito na projektivno značenje, što znači da, postavljenim značenjem, sugerira ono što bi valjalo konceptijski ugraditi u projektivnost kao proizvodnju „budućega“ stanja života i društva, u negativnom i/ili pozitivnom smislu. Semantika je u ovom slučaju konstitutivno načelo, a ne samo „građa“, ako činjenice shvatimo kao „niži“ prag građe, a semantiku kao „viši“, ono konstitutivno načelo, naime, bez kojega se ne može realizirati određena supstancija. Zato ona, donekle, i uspostavlja red značenja i red važnosti, kako za konstituciju, jer tako proizvodi, tako i za hijerarhiju, jet tako uspostavlja imanentno etičko (u smislu strukturnog ishoda), a jedno i drugo „izvire“ iz pred/ontološkog koje na taj način postaje jedino

ontološko. Ono se u tom smislu i nadaje kao neka vrst transcendentnog (pred)označenog koje će, „plasiravši se“ u označiteljsko, postati diskurzivno „normativna“ praksa proizvodnje značenja.

A ovo potonje namire pitanje *ontološkoga* „praga“ koje je usko „vezano“ za supstanciju kao tvorbenu predikaciju subjekta na povijesnoj, društvenoj i individualnoj razini. Književnost bi, dakle, na toj razini iščitala manjak (više nego dobitak) ontoloških uporišta iščitane „činjeničnosti“, prošlosti i sadašnjosti, te bi u biti upućivala na ona ontološka sidrišta koja konceptijski valja ugraditi u supstanciju da postane ontološki „teža“, smislenija, valjanija, ontološkija, a time i supstancijalnija. Trenomice se može zane-mariti spoznaja da ono što je bilo „na raspolaganju“ nije baš nekakva pouzdana „građa“ s kojom se može računati u procesima modernizacije. Ali, zapravo je riječ načelno o modalitetima koji mogu biti gradbeni, zato ono „trenomice zagradično“. U tom bi se smislu moglo reći kako je i književnost svojevrсна epistemologija, jer „sređuje“ i usustavljuje, kao što je i filozofija, jer misli biće kao realizaciju bitka, uz to što je očito i sociologija, jer iščitava društvenu stvarnost različitih „društvenih pakiranja“.